

Een geschiedenis van de arbeid in grote lijnen

prof.dr. J.M.W.G. Lucassen

Faculteit der Letteren

Economy of Time and Labour exemplified in a Chinese Waterman.

Pub by Richard Phillips, New Bridge Street.

Afbeelding op omslag:

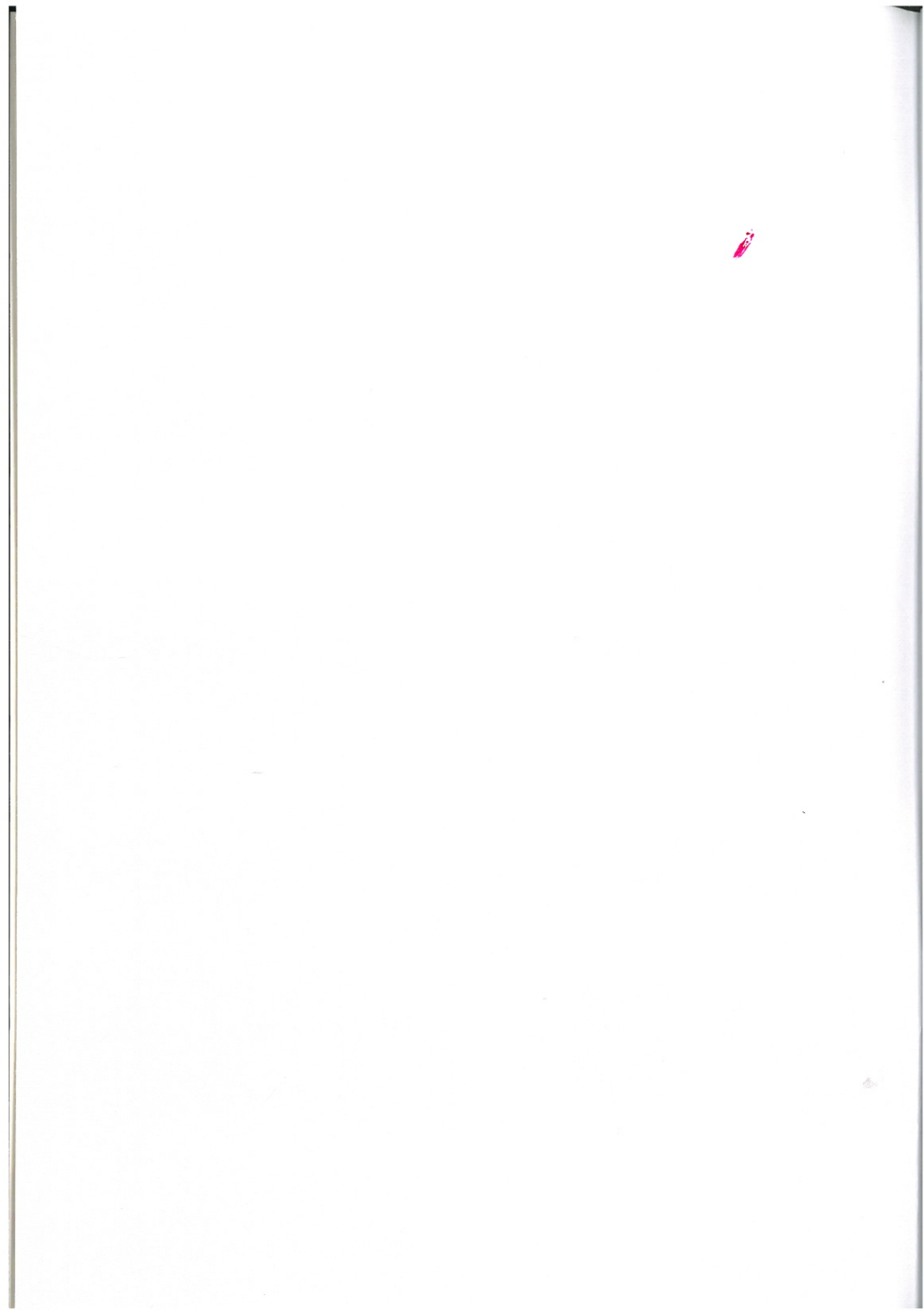
Een Chinese schipper als schoolvoorbeeld van het sparen van tijd en arbeid (uit: J. Barrow,
Travels in China, 1804)

Een geschiedenis van de arbeid in grote lijnen

prof.dr. J.M.W.G. Lucassen

Rede uitgesproken bij het afscheid als hoogleraar Internationale en comparatieve sociale geschiedenis aan de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit Amsterdam op 6 juli 2012.

Mijnheer de rector magnificus,
Zeer gewaardeerde toehoorders,

Dit is het laatste uur van mijn laatste werkdag, althans in vaste dienst en betaald. Na 40 jaar een mooie aanleiding om als sociaal historicus stil te staan bij de geschiedenis van werk en arbeidsverhoudingen.

WERK EN ARBEID¹

Wat is werk? Als we daarvoor tijd en gelegenheid zouden hebben zou ieder van U een antwoord kunnen geven op deze eenvoudige vraag. U bent immers allemaal ervaringsdeskundige, zeker wanneer we proberen te komen tot een definitie die zowel onbetaald als betaald werk omvat. Onbetaald werk geschiedt meestal in huishoudelijk verband: koken, wassen, strijken en voor kinderen zorgen², maar we kennen daarnaast ook vrijwilligerswerk. Betaald werk noemen we, indien er loon tegenover staat meestal arbeid. Het omvat verder ook zelfstandig ondernemerschap, van de eenvoudige zzp'er tot en met de internationale bankier, althans voor zover deze niet slapende rijk wordt.

Zoals bij veel begripsbepalingen is het eenvoudiger om onder woorden te brengen wat werk *niet* is dan wat het wel is. Toen u vanmorgen wakker werd, had u al slapend een periode van niet werken achter de rug. Douchen, ontbijten en andere vormen van persoonlijke verzorging noemen we evenmin werk, maar voor diegenen onder u die kinderen aan moesten kleden, hun boterhammen moesten smeren en hen vervolgens naar school moesten brengen begon de werkdag al vroeg.

In een vrije vertaling van de bekende definitie van zoon en vader Tilly kan werk omschreven worden als “iedere menselijke inspanning die gebruikswaarde toevoegt aan goederen”.³ Strikt genomen zou de persoonlijke invulling van eigen vrije tijd hier ook onder vallen (en de Tilly's rekken hun definitie inderdaad zo ver op⁴), maar dan zou als alternatief voor werken alleen maar persoonlijke verzorging, inclusief slaap overblijven. Vrije tijd persoonlijke verzorging dienen echter wel degelijk onderscheiden te worden van werk.

Wel kunnen de overgangen tussen werk en vrije tijd heel vloeiend zijn. Mensen in culturen waar minder nadruk ligt op het individu en waar kansen op werk sterk

¹ Met dank aan Aad Blok, Gijs Kessler, Jaap Kloosterman, Marcel van der Linden, Leo Lucassen, Elise van Nederveen Meerkerk die een eerdere versie van deze rede van commentaar voorzagen. Mathies Lucassen maakte de grafiek, Lieske Vorst is er nog eens met de stofkam doorheen gegaan en verzorgde de opmaak: chapeau!

² Ook wel “reproductieve arbeid” genoemd, in tegenstelling tot “productieve arbeid”.

³ Tilly en Tilly 1998, 22 (“Work includes any human effort adding use value to goods and services”. Ik heb de services in mijn vertaling weggelaten omdat diensten als menselijke activiteit per definitie al gebruikswaarde hebben); vgl. Van der Linden 2008 en 2011. Voor overzichten van de geschiedenis van de arbeid zie verder Heerma van Voss en van der Linden 2002 en Lucassen 2006.

⁴ Ibidem: “However much their performers may enjoy or loathe the effort, conversation, song, decoration, pornography, table-setting, gardening, housecleaning, and repair of broken toys, all involve work to the extent that they increase satisfactions their consumers gain from them”. Geen wonder dat begrippen als “holiday”, “leisure”, “pension”, “vacation” of “weekend” niet in hun uitgebreide register voorkomen.

bepaald worden door natuurlijke omstandigheden lijken geen duidelijk onderscheid te maken tussen werk en vrije tijd. Desgevraagd bleken dorpsbewoners in Mexico en Ecuador in de jaren 1950 het begrip vrije tijd niet te hanteren. In de woorden van Nels Anderson werkten zij indien nodig gestadig door, maar niet in het Westerse tempo. Zij gebruikten iedere minuut voor werk dan wel voor wat hij noemt andere “gestructureerde activiteiten”. Wanneer zij niet werkten gingen zij samen drinken en plezier maken. Volgens Beate Salz werkte en spaarde de Ecuadoriaanse Indiaan alsof bruiloften, doopfeesten en fiestas de belangrijkste redenen van zijn bestaan vormden. Anderson spreekt in dit verband liever over sociale verplichtingen en waarschuwt tegen de neiging om deze “non-work obligations” zonder meer als vrije tijd te beschouwen. Immers, op deze manier verdient men zijn reputatie van goede echtgenoot, ouder, buur, burger en vriend en de inspanningen die dat kost kunnen even bevredigend zijn als het puur genieten van vrije tijd.⁵ In onze cultuur zijn met name de grenzen tussen huishoudelijk werk en de zorg voor huisgenoten en vrije tijd vloeiend. In de industrie daarentegen ligt het een stuk eenvoudiger, zoals al blijkt uit het *Holidays* getitelde gedicht dat in de vijftiende eeuw een Engelse spinster in de mond werd gelegd⁶:

*‘I’ve waited longing for today:
Spindle, bobbin, and spool, away!
In joy and bliss I’m off to play
Upon this high holiday.
Spindle, bobbin and spool, away,
For joy that it’s a holiday!’*

Zo gaat het nog een aantal coupletten door totdat het meisje op deze gezegende vrije dag zwanger raakt, wat na verloop van tijd weer tot heel wat meer werk naast het spinnen zal leiden. Waar het hier om gaat is dat ook al vóór de fabrieksklok of –fluit loonarbeiders perfect het verschil kenden tussen werk en vrije tijd.

Geen mens werkt alleen. Zelfs Robinson Crusoe vond uiteindelijk zijn Vrijdag. Waar mensen samenwerken in de brede zin zoals hiervoor gedefinieerd ontstaan arbeidsverhoudingen, variërend van gelijkwaardig tot de ergste vormen van onder-schikking.⁷ In de geschiedenis van de arbeid is tot nu toe bijna alle aandacht uitgegaan naar arbeidsverhoudingen tussen werkgever en werknemer of ook wel tussen slavenhouder en slaaf. Zoals uit de insluiting van huishoudelijk werk al bleek bestaan er ook andere arbeidsverhoudingen, bij voorbeeld die tussen echtelieden die het huishoudelijk werk verdelen of die tussen broers, zussen en ouders die samen een bedrijf runnen - denk aan het klassieke gezin van de winkelier of van de kleine boer. Ik noem de verhouding van het type werkgever-werknemer *extern* en die van samenwerking binnen het huishouden, het eigen bedrijf, maar ook die van loonarbeiders of slaven onderling

⁵ Anderson 1961, 39 met verwijzingen naar Oscar Lewis (over Mexico) en Beate R. Salz (over Ecuador).

⁶ Thomas 1999, 256-257 (vertaald uit het Middelenengels door Brian Stone).

⁷ Deze definitie van arbeidsverhoudingen is dus bewust veel breder dan die van de Engelse equivalent “labour relations” die meestal alleen betrekking heeft op industriële arbeid vanaf het einde van de negentiende eeuw.

intern.⁸ Het ontstaan en de historische ontwikkeling van arbeidsverhoudingen staan hierna centraal, evenals de achtergronden van die ontwikkelingen tot op de dag van vandaag.

HET ONTSTAAN VAN ARBEIDSV ERHOUDINGEN

Hoe heeft het menselijk werk, zoals zojuist omschreven, zich in de loop van de tijd ontwikkeld? Een veel te grote vraag natuurlijk voor een afscheidscollege maar toch zou ik willen proberen enkele grote lijnen te trekken. In de eerste plaats omdat deze vraag mij al een tijd lang bezig houdt en ten tweede omdat de onderzoeksafdeling van het IISG waarvan ik deel uitmaak, zich concentreert op de geschiedenis van arbeid en arbeidsverhoudingen wereldwijd. Zij doet dit in nauwe samenwerking met tientallen collega's in binnen- en buitenland.⁹

Ik neem een lange aanloop. Tot zo'n 12.000 jaar geleden voorzagen jagen en voedsel verzamelen in de belangrijkste menselijke behoeften. Hoewel daarbinnen wereldwijd een fascinerende variëteit heeft bestaan (denk alleen al aan de verschillen tussen Eskimo's en Pygmeeën), is één gemeenschappelijk kenmerk hier van belang. Voedselverzamelaars en jagers leefden in kleine gemeenschappen van hoogstens enkele tientallen mensen die nauw moesten samenwerken, wilden zij overleven. Niet alleen nauwe samenwerking was dus een noodzaak, maar ook taakverdeling tussen vrouwen en mannen, tussen uitgravers van wortels, vruchtenrapers, kruidenlezers en andere voedselverzamelaars en tussen jagers, drijvers en doders. De eerste menselijke arbeidsverhoudingen waren op die manier direct en daarmee - in de terminologie van Karl Polanyi - *wederkerig*.¹⁰

Dit soort wederkerige arbeidsrelaties kon ook na de opkomst van de landbouw blijven voortbestaan. Wel droeg de landbouw, misschien wel belangrijkste innovatie in de menselijke geschiedenis, de kiemen in zich van andere soorten arbeidsverhoudingen. Hij maakte immers overproductie en dus voorraadvorming mogelijk en daarmee steeds verder voortschrijdende arbeidsspecialisatie. Buiten de allerjongsten en alleroudsten konden nu ook andere leden van de samenleving het zich permitteren niet dagelijkse met de productie van hun eigen voedsel bezig te zijn. Zo kwamen er profes-

⁸ Interne arbeidsverhoudingen vinden we overal, externe alleen tussen werkgevers en lonarbeiders, dan wel onvrije arbeiders. De tegenstelling intern-extern in deze zin vond ik nog niet in de literatuur. De achterliggende problematiek uiteraard wel, zie bij voorbeeld Tilly en Tilly 1998, hoofdstuk 4, uitgewerkt in de hoofdstukken 5 en 6. Inspirerend voor interne arbeidsrelaties in onze tijd is De Botton 2009.

⁹ Ik doel op de IISG-Collaboratory Global labour History 1500-2000 (hierna afgekort als IISH-C GLR; zie <http://socialhistory.org/en/projects/history-labour-relations-1500-2000>). Sommige van de genoemde arbeidsverhoudingen kunnen op zich zelf staan (wederkerige, tribulaire en zelfstandige), andere kunnen logischerwijze niet zonder elkaar (lonarbeiders en slaven veronderstellen noodzakelijke wijze werkgevers).

¹⁰ Polanyi spreekt van "reciprocity" met "symmetry" (Polanyi 1944, hoofdstukken 4-6; Polanyi, Arensberg en Pearson 1957; Dalton 1971).

sionele pottenbakkers, spinners, wevers, timmerlieden, steenbakkers, metselaars, transporteurs, smeden en priesters.¹¹

De uitwisseling van goederen en diensten tussen deze specialisten binnen eenvoudige boerengemeenschappen kon analoog verlopen aan wat we zagen bij de groepen voedselverzamelaars en jagers en wat we nu nog kennen binnen de meeste huishoudens, dus zonder de portemonnee te trekken. Wel was een zekere formalisering nodig, zoals die later misschien wel het beste bekend werd in de vorm van het Indiase jajmani-systeem. Daarbij leverden de handwerkslieden hun diensten om niet aan de boeren in hun dorp in ruil voor een aandeel in de gezamenlijke oogst.¹²

De ontwikkeling van arbeidsspecialisatie binnen landbouwsamenlevingen nam duizenden jaren in beslag¹³ en leidde op zijn vroegst rond 7000 jaar geleden in het Midden-Oosten tot de eerste steden, 2000 jaar later tot de eerste stadsstaten en nog later tot de eerste staten, dat wil zeggen politieke eenheden die meerdere steden en het tussenliggende platteland omvatten. De eerste steden met duizenden inwoners waren Eridu vanaf 7000 en Uruk vanaf 6000 jaar geleden, beide in Zuid-Irak. Weer een millennium later volgden Hemudu in China en nog later de steden in de Nijl- en Indus-Vallei. We zijn dan inmiddels aanbeland in 2600 voor onze jaartelling.¹⁴

In deze eerste steden en stadsstaten kwam, naast de wederkerige, een nieuw soort arbeidsverhouding tot ontwikkeling doordat politieke en geestelijke elites tribuut in de vorm van dienstverlening konden eisen van de gewone burger. Daar stond dan weer herverdeling van goederen tegenover. Een dergelijke centrale herverdeling van goederen en diensten vereist veel organisatie en administratie, inclusief openbare verantwoording. Geen wonder dat in dit soort stadstaten administratieve uitvindingen als het (rol)zegel, het eerste pictografische schrift en het rekenen werden gedaan.¹⁵ We spreken in dit geval van *tributaire* arbeidsverhoudingen.¹⁶ Dit soort maatschappijen is niet alleen gedocumenteerd voor Eurazië, maar ook voor precolumbiaanse samenlevingen in Zuid- en Midden-Amerika.

Met de opkomst van staten ontstaan de voorwaarden voor ten minste twee nieuwe soorten arbeidsverhoudingen: *slavernij* en *loonarbeid*. Misschien ontstonden zij wel tegelijkertijd, want de oudste categorie loonarbeiders die we in groten getale in de documenten tegenkomen zijn soldaten. En slaven zijn krijgsgevangenen die niet gedood worden zoals later zonder omwegen in het Wetboek van Justinianus (samen-

¹¹ Voor de neolithische revolutie, zie o.m. Whittle en Cummings 2007 en Mithen 2003. Onder de gecombineerde invloed van akkerbouw met hoge opbrengsten kon ook gespecialiseerde nomadische vee-teelt ontstaan (Khazanov 1994; vgl. Matthews 2003, 182-188).

¹² Voor een klassieke benadering zie de hoofdstukken van Neale 1957; voor een kritische discussie zie Tanabe 2005.

¹³ De neolithische revolutie leidde ook tot een sterke taakverdeling tussen mannen en vrouwen, niet alleen tussen boerenwerk en huiswerk, maar ook tussen boerenwerk voor vrouwen en jagen voor mannen (Adivassio, Soffer en Page 2007, 247-249, 268-269).

¹⁴ Leick 2001, Matthews 2003, Mithen 2003, Chang 1999; Wright 2010.

¹⁵ Leick 2001, 43-48, 77-78; Matthews 2003, 98-99; Wright 2010, 160-166, 183-187, 222-225 (zegels); ook de beschrijving door Fischer van de arbeidsverhoudingen in Mycene en Knossos (Fischer 2007) lijkt hier op, hoewel Garlan 1995, 3-35 het slavenkarakter van deze samenleving vooropstelt.

¹⁶ Polanyi (zie noot 10) spreekt van "redistribution" met "centricity", Weber van "Leiturgie" en beiden nemen zij het faraonische Egypte als voorbeeld (Weber 1909, 80-91, 181; Idem 1976, 153, 211, 818).

gesteld 528-534) is opgeschreven.¹⁷ Oorlog neemt op die manier een centrale plaats in binnen de geschiedenis van de arbeid. Ik spreek hier uitdrukkelijk over oorlog en niet over geweld of agressie in het algemeen waarvan de sporen al in de vroegste geschiedenis van de mensheid gevonden kunnen worden.¹⁸ Voor oorlog, gedefinieerd als systematisch en lang volgehouden geweld, zijn zoveel soldaten nodig dat zij slechts succesvol onderhouden kunnen worden door een staat, die voor haar inkomen afhankelijk is van boeren die meer kunnen produceren dan zij zelf nodig hebben. Tegelijkertijd bestaat er in dergelijke complexe samenlevingen voldoende vraag naar arbeid zodat krijgsgevangenen aan het werk gezet kunnen worden in plaats van ze te doden.

Sargon, de heerser van "alle vier hoeken van de wereld, van alle landen onder de hemel, van zonsopgang tot zonsondergang" stichtte rond 2350 voor onze jaartelling de eerste grote staat in de wereldgeschiedenis die zich uitstrekte van de Perzische Golf tot diep in Anatolië.¹⁹ In de documenten over dit koninkrijk komen we zowel slaven als beroepssoldaten tegen. Iets later zijn voor Egypte ook huurlingen gedocumenteerd, afkomstig uit zowel Egypte zelf als uit Nubië.²⁰

Staten mogen dan begonnen zijn soldaten in dienst te nemen en in hun onderhoud te voorzien, daarmee hebben we nog geen arbeidsmarkt. Daarvoor zijn meerdere werkgevers nodig die om de gunst van de loonarbeiders dingen. Anders gezegd, op een arbeidsmarkt kunnen loonarbeiders uit verschillende werkgevers kiezen. Dit soort arbeidsmarkten kwam in de daarop volgende eeuwen geleidelijk tot stand toen naast de staat ook steden, tempels en vooral onderaannemers van tempels als werkgevers gingen optreden. Tegelijkertijd waren er ook warenmarkten op regelmatige basis nodig.²¹ We kunnen daar in principe twee soorten kopers tegenkomen. Ten eerste zelfstandige producenten die aan elkaar verkopen en van elkaar kopen, zoals de visser die graan koopt van de boer, de boer die stof koopt van de wever en de wever die vis koopt van de visser, enz. Daarnaast beroepssoldaten of andere arbeiders die niet meer of maar zeer ten dele in hun eigen voedsel kunnen voorzien en van hun loon vis, graan en stof kopen.

Naast de vier arbeidsverhoudingen die we al tegenkwamen (*wederkerige, tribulaire, slaven- en loonarbeid*) vinden we hier dus een vijfde type, de *zelfstandige arbeid* voor de markt, waarbij in gezinsverband vrouwen ook al vroeg een eigen rol vervulden.²² En uit de onderaannemers van tempels en andere centrale organen ont-

¹⁷ Rotman 2009, 19, 26, 211 ("Servi autem ex eo appellati sunt, quod imperatores captivos vendere iubent ac per hoc servare nec occidere solent").

¹⁸ Parker Pearson en Thorpe 2005. Taylor 2005, 232 in dezelfde bundel zet mijns inziens de zaak op zijn kop door voor de prehistorie a priori uit te gaan van gedwongen arbeid "in the same way as access to drinking and water is assumed".

¹⁹ Leick 2001, hoofdstuk 4; Matthews 2003 biedt argumenten waarom Uruk 1000 jaar eerder mis-schien toen al met deze eer zou mogen gaan strijken; Van der Spek 2008, 33-39.

²⁰ Van der Linden 1997.

²¹ Vgl. Matthews 2003, 182-188 voor een mooi model. Deze ontwikkeling vertegenwoordigt uiteraard niet de oorsprong van de handel. Deze is veel ouder en archeologisch voldoende aannemelijk gemaakt voor de vroegste prehistorie waar groepen jagers en voedselverzamelaars, op zich georganiseerd binnen systemen van wederkerige arbeidsrelaties, onderling zeldzame goederen uitwisselden zonder verder veel interactie en soms zelfs zonder enig fysiek contact (de zgn. "silent barter", zie Wicks 1995, 12). Ook bestond er handel tussen tribulaire samenlevingen.

²² Barber 1994, hoofdstuk 7.

stonden de eerste *werkgevers*. Met deze zes hoofdtypen is de catalogus voor vanmiddag rond.²³

De verbreiding van typen arbeidsverhoudingen in de eerste centrale staten die we kennen is weliswaar aan de hand van vele losse voorbeelden te illustreren, maar de vroegste samenleving waarvoor zowel voldoende bronnen als voldoende voorstudies beschikbaar zijn is waarschijnlijk toch wel Mesopotamië in het eerste millennium voor onze jaartelling en met name het Nieuw-Babylonische Rijk en het Perzische Rijk waar het in opging. In tegenstelling tot oudere en taaie opvattingen over onveranderlijk Oosters Despotisme of de Aziatische productiewijze die dit deel van de wereld erfelijk aan zouden kleven is in de laatste decennia een veel genuanceerder en interessanter beeld ontstaan. Auteurs als Muhammad Dandamaev en Michael Jursa en aan deze universiteit ook Bert van der Spek hebben aangetoond dat in Babylon zelfstandige arbeid en loonarbeid veel belangrijker waren dan slavenarbeid, dat wederkerige arbeid buiten het huishouden tamelijk onbelangrijk en dat tributaire arbeid zwaar op zijn retour was.²⁴ Opmerkelijk is ook dat loonarbeid in zilver werden uitgedrukt en zoals we nog zullen zien ging het daarbij niet per se om hongerloontjes. En verder dat slaven soms ook loon ontvingen zodat zij – hoewel juridisch zonder twijfel onvrij – toch bezit konden verwerven.

Om al deze redenen verdient dit deel van de wereldgeschiedenis een bijzondere plaats in de geschiedenis van de arbeid. Soms maken we zelfs kennis met arbeiders met naam en toenaam. Zo zijn er in het zgn. Mardonios-archief spijkerschrifttabletten bewaard waaruit blijkt dat in de jaren 484-477 voor onze jaartelling drie steenbakkers met de namen Nabu-usursu, Bel-ana-merehti en Bel-ittannu zich als ploeg verhuurde. Maandelijks zouden zij 11.000 a 12.000 grote stenen vormen en bakken en daarvoor 21 shekel in zilvergeld ontvangen.²⁵ Er waren veel van dit soort ploegen nodig, bij de bouw van de stadsmuren en paleizen van Babylon alleen al duizenden tegelijkertijd. Zoals we nog zullen zien, lijkt deze organisatievorm sprekend op die van steenbakkers in vroeg-modern en modern Europa, Rusland en Noord-India.²⁶

VERSCHUIVINGEN IN ARBEIDSVERHOUDINGEN OP DE LANGE TERMIJN

Nu we het voorwerk achter de rug hebben, de catalogus van de zes belangrijkste arbeidsverhoudingen, en weten waar zij het vroegst gesignaleerd zijn in de geschiedenis van de menselijke beschaving komt een nog veel belangrijkere en interessantere opgave: het in kaart brengen van deze zes typen arbeidsverhoudingen voor de verschillende delen van de wereld gedurende de laatste vier, vijf millennia en, nog belangrijker, van de verschuivingen daartussen. Denk daarbij aan de op- en neergang van zelf-

²³ Voor een uitgebreidere, maar hiermee consistente taxonomie, ontwikkeld zie IISH-C GLR.

²⁴ Dandamaev 2009; Jursa 2010; Van der Spek 1998 en 2008.

²⁵ Jursa 2010, 261-263, 680. Dat het hier om het vormen én bakken van grote stenen gaat staat niet in deze bron, maar leid ik af uit productiecijfers voor handmatig stenen vormen in latere tijden, zie Kessler en Lucassen 2012, vgl. ook Campbell 2003, 30-37.

²⁶ Lourens en Lucassen 1999; Kessler en Lucassen 2012.

standig ondernemerschap, van loonarbeid en van slavernij in de loop van de geschiedenis. Enkele voorbeelden van dergelijke verschuivingen zijn kort al voorbijgekomen, zoals de overgang van tributaire, herverdelende staatsvormen in Mesopotamië naar door markten gedomineerde maatschappijen. In het korte bestek van een afscheidsrede is het onmogelijk om ook maar een fractie van alle belangrijke en interessante verschuivingen in arbeidsverhoudingen in de loop van de geschiedenis te behandelen, ook al omdat het daartoe benodigde voorwerk nog pas in de kinderschoenen staat. Om die redenen beperk ik me hier dus tot een minieme selectie. Zie het maar als een smaakmaker voor de fascinerende taak waar mijns inziens de wereldwijde geschiedenis van arbeid en arbeidsverhoudingen voor staat. Ik begin mijn voorbeelden in Babylonië, spring dan naar de Klassieke Oudheid en maak daarna een nog grotere sprong naar de laatste vijfhonderd jaar om te eindigen in onze eigen tijd.

Dandamaev constateert al een duidelijke afname van onvrije arbeid en de opkomst van zelfstandige arbeid en loonarbeid wanneer hij het Nieuw-Babylonische en Achaemenidische Rijk vergelijkt met de staten die daaraan vooraf gingen. In de lange zesde eeuw voor onze jaartelling was slavernij vooral geconcentreerd in huishoudens van welgestelden en in tempels die daarnaast overigens ook volop gebruik maakten van vrije arbeid. *Latifundia* en andere grote productie-eenheden met slaven kwamen niet voor.²⁷

De discussie in hoeverre antieke maatschappijen primair al dan niet als slaven-samenlevingen moeten worden gekarakteriseerd, beheerst ook de sociale en economische geschiedenis van Grieken en Romeinen. Eindeloos zijn de meningen herhaald van auteurs als Plato en Cicero waaruit een minachting spreekt voor lichamelijke arbeid en mensen die met werk de kost moeten verdienen.²⁸ Beroemd is de volgende uitspraak van Cicero, in de vertaling van Coornhert:

“Oock so ist gewin van alle huerlingen, wiens arbeyt (ende niet conste) men coopt oft loont, onwaert end veracht.

Want het loon selfs is henluyden d’oorsake ende vergeldinge van huer dienstbaerheyt”²⁹

Daartegenover stellen Cicero en de meeste andere klassieke auteurs de landeigenaren die de ware burgers vormen en zich aan het bestuur van de staat kunnen en moeten wijden. In dat kader is door belangrijke oudhistorici zoals Moses Finley ook het beeld neergezet van een Griekse en Romeinse beschaving waar slavenarbeid domineerde. Dit beeld is nog steeds invloedrijk, al is inmiddels met kracht van argumenten aangetoond dat de overgrote meerderheid van de bevolking bestond uit zelfstandige kleine boeren, dat er wel degelijk een levenskrachtige handwerkersstand bestond en

²⁷ Dandamaev 2003, 652-653; Jursa 2010, 235.

²⁸ Van den Hove 1996, m.n. 6-10; Ehmer en Soly 2009, 8-10; Lis 2009, 57-58; Migeotte 2009, 28-46.

²⁹ Cicero de Officiis, I: 150 (in de Loeb-editie vertaald door Walter Miller: “Unbecoming to a gentleman [...] and vulgar are the means of livelihood of all hired workmen whom we pay for mere manual labour, not for artistic skill; for in their case the very wage they receive is a pledge of their slavery.” geciteerd in Lis 2009, 55. Opmerkelijk is hier het woord slavery als vertaling van “servitutis” dat niet alleen bij Coornhert, maar ook in de meeste Franse en Duitse vertalingen ontbreekt (met dank aan Jaap Kloosterman); vgl. ook Van den Hove 1996, 48 (voetnoot 81), 59: de bron van Cicero’s werk was de honderd jaar eerder levende Panaetius van Rhodos (185/180-110).

dat ook loonarbeiders weliswaar een minderheid vormden, maar niet een onbelangrijke. De schattingen over het aandeel van de verschillende arbeidsverhoudingen lopen erg uiteen, maar er is inmiddels overeenstemming over het feit dat de slaven een minderheid van de totale bevolking uitmaakten.³⁰ Aan het begin van onze jaartelling omvatten zij volgens sommige auteurs desondanks nog altijd 17% van de totale bevolking van het Romeinse Rijk.³¹ Kyle Harper komt iets lager uit op 10 à 15% en voor de vierde eeuw zelfs op niet meer dan 10%.³² Volgens hem zou deze slavenbevolking eeuwenlang primair op peil gebleven zijn door natuurlijke aanwas en niet door oorlogsvoering zoals dikwijls is beweerd.³³ Een derde was te werk gesteld in de gespecialiseerde landbouw voor de markt tegen twee derde in de huishoudens van rijken en vooral superrijken.³⁴ De belangrijkste conclusie van Harper is echter dat de Romeinen zich genoodzaakt zagen om de slavernij ondanks de hoge kosten te handhaven vanwege de schaarste aan en dus duurte van loonarbeid. Waar loonarbeiders voldoende aanwezig waren zoals in het dichtbevolkte Egypte en hun beloning bijgevolg laag was (zie bijlage), kwam beduidend minder slavernij voor.³⁵

Het Romeinse Rijk was een sterke staat die haar boeren beschermde, loonarbeid mogelijk maakte en de competitie van slaven wettelijk had geregeld. De staten die daarna kwamen waren zwak en konden die bescherming aan hun boeren niet meer geven. Bijgevolg stortte de markt in elkaar en kwam daarvoor uiteindelijk het decentrale feodalisme met horige arbeid in de plaats. Daarmee verdween ook de productieve slavernij op de *latifundia*, maar binnen het huishouden hield slavernij langer stand. West-Europa werd nu leverancier van slaven voor de Levant en de slavernij in het Byzantijnse Rijk, maar vooral die in het kalifaat van Bagdad vervingen in zekere zin die van het Romeinse Rijk.³⁶

Nu maken we een sprong van 1000 jaar, niet omdat intussen de hele wereld stil stond, maar vooral omdat de laatste jaren ons inzicht juist voor die laatste vijf eeuwen sterk is toegenomen.³⁷ Dat is te danken aan de *Collaboratory Global Labour Relations* van het IISG waarin wereldwijd arbeidsverhoudingen op een uniforme manier en

³⁰ Voor de Griekse wereld zie Lucassen 2007, 24-28; vgl. ook Gabriëls 1994, hoofdstuk 5.

³¹ Volgens Jean Andreau en Raymond Descat, geciteerd in Lis 2009, 35, voetnoot 5. Zie ook Harper 2011, 60.

³² Harper 2011, 38-60; zie ook Harris 2011, 61; voor Athene ca 400 en 350-310 komt Garland op dubbele percentages hiervan, wat voor deze veel kortere periodes verklaard zou kunnen worden door massale aanvoer vanwege oorlogen (Garland 1995, 61-66 en 72-73); voor vrije arbeid in Athene: Migeotte 2009, 93.

³³ Harper 2011, 67-91; dit in tegenstelling tot Harris 2011, 62-75, 88-103.

³⁴ Harper 2011, 59-60: "The top 1.365 percent of Roman society thus owned the bottom 5 percent of Roman society". Ik moet hier de belangrijke seksuele functie van de slaven laten liggen (zie Harper 2011, hoofdstuk 6).

³⁵ Harper 2011, 150-151, 157-158, 162-179; vgl. Rotman 2009, 114-116; Zie ook bijlage 1.

³⁶ Harper 2011, 497-509; Rotman 2009.

³⁷ Harry Pleket meent dat de Romeinse economie niet wezenlijk verschilde van die van West-Europa tussen 1400 en 1700 of misschien wel 1800 (Lis 2009, 58). Daarmee wil hij niet zeggen dat er intussen niets gebeurd was. Met Pleket (en in tegenstelling tot Weber 1909, 56-73) neem ik aan dat de markt in de Romeinse tijd dus al even ontwikkeld was als die tijdens de Renaissance. Zie ook Temin 2004.

kwantitatief in kaart worden gebracht. Ik neem het onderzoek van Christine Moll-Murata naar verschuivende arbeidsverhoudingen in Oost-Azië als startpunt.³⁸

Na een aanvankelijk sterke uitbreiding van de markteconomie tijdens de hoogtijdagen van de Ming in de zestiende eeuw zette een terugkeer naar vormen van onvrije arbeid in. Meer en meer kleine boeren raakten zó diep in de schulden dat zij zichzelf of hun huisgenoten verkochten als schuldsclaven. Het feit dat het wetboek van strafrecht van de Ming de verkoop van echtgenoten en kinderen expliciet meende te moeten verbieden, vooral aan mannen op zoek naar een vrouw of voor zogenaamde “lage” beroepen in de entertainment-industrie tot prostitutie toe, spreekt hier boekdelen.³⁹ Daarnaast kwam nog een ander type arbeidsverhouding mee met de Mantsjoe Qing-dynastie (1644-1911). Deze indringers uit het noorden waren straf georganiseerd in acht zogenaamde “banieren” met militaire plichten. Hoewel dus in zekere zin gepri-vilegieerd gaat het hier wel degelijk, juist zoals de janitsaren in het Ottomaanse Rijk, de samoerai in Japan en onderdelen van het militaire apparaat van de Mogols om *tributaire* arbeid. Op hun beurt konden dit soort militaire arbeiders zelf weer slaven in dienst hebben. Arbeid voor de markt nam weer toe onder de Qing, maar de specialisten zijn diep verdeeld over de mate waarin en de manier waarop dat gebeurde. Arbeid voor de markt nam zeker toe in China vanaf het einde van de negentiende eeuw, nu zeker ook voor vrouwen. Na een radicale omkering van deze trend onder voorzitter Mao is zoals algemeen bekend de Chinese bevolking nu weer massaal als loonarbeider of als kleine zelfstandige aan de slag. Wel zit China nog met een erfenis van volgens sommige deskundigen 3 à 6, volgens andere 10 à 20 miljoen Chinezen in gedwongen opvoedingskampen.⁴⁰

Natuurlijk zijn er grote regionale verschillen in zo'n immens land als China, maar evenmin is China hetzelfde als Oost-Azië. Japan is bijvoorbeeld eeuwen lang een land geweest van kleine zelfstandige boeren die voor de markt produceerden. In vergelijking met China zijn daar de ontwikkelingen naar een door vrije loonarbeid gedomineerde samenleving veel meer geleidelijk verlopen, maar er is toch een probleem. Tijdens de Edo-periode (1603-1867) waren de verplichte oogstafdrachten van de boeren aan de enkele tientallen daimyo-families onder wie het land verdeeld was zo hoog, dat we ons moeten afvragen in hoeverre er binnen deze domeinen niet sprake was van een verkapt vorm van horigheid of zelfs tributaire arbeid.⁴¹ In het sterk geïndustrialiseerde hedendaagse Japan valt verder het grote aandeel getrouwde en ongetrouwde vrouwen op dat onbetaalde arbeid binnen het huishouden verricht. De bijzonder gedetailleerde Japanse gegevens voor Taiwan in 1905 bevestigen dit beeld, wat weer aanleiding is om de huishoudelijke arbeid op het vasteland van China nader onder de loep te gaan nemen.

³⁸ Zie haar bijdragen aan IISH-C GLR, alsook aan het IISG-project Fighting for a Living (<http://socialhistory.org/en/projects/fighting-living>).

³⁹ Moll-Murata verwijst hier naar artikel 298 en 399 van The Great Ming Code. Hoe zeer de praktijk daarvan kon afwijken laat Zurndorfer 2011 zien.

⁴⁰ Moll-Murata houdt de lage schattingen aan in haar doorsnede China 2000 voor IISH-C GLR onder verwijzing naar publicaties van de *Laogai Research Foundation* van Harry Wu en James D. Seymour, Richard Anderson en Fan Sidong, *New Ghosts, Old Ghosts: Prisons and Labor Reform Camps in China* (M.E. Sharpe, 1998).

⁴¹ Moll-Murata verwijst hier naar deel 4 van de *Cambridge History of Japan*.

Verplaatsen we onze aandacht nu naar een ander deel van de wereld, Afrika ten zuiden van de Sahara, gekenmerkt door de opkomst en taaie ondergang van slavernij over de laatste vijf eeuwen. Hoewel de slavernij in Afrika zelf al oudere wortels heeft, is zij toch belangrijk toegenomen onder invloed van de export van slaven naar andere continenten. De opkomst van het Ottomaanse Rijk sloot de bron van slaveraanvoer uit Rusland en de Slavische gebieden af voor eigenaren van suikerplantages in het Christelijke deel van de Middellandse Zee.⁴² Vandaar dat Italianen, Spanjaarden en Portugezen steeds meer slaven uit zwart-Afrika gingen halen, met name voor arbeid in de Amerika's waarheen de suikerindustrie zich verplaatst had. In het Caraïbisch gebied, zoals bijvoorbeeld in Suriname,⁴³ kon zo bijna de totale bevolking uit slaven bestaan, maar vlak het effect op Afrika zelf niet uit. Gedetailleerde overzichten voor Frans West-Afrika laten zien dat daar honderd jaar geleden en dus een eeuw na de Britse afschaffing van de internationale slavenhandel niet minder dan ca. 30% van de bevolking slaaf was. Terwijl het hoogtepunt van de trans-Atlantische slavenhandel in de achttiende eeuw lag en de export van slaven vanuit de oostkust van Afrika nog langer doorging, beleefde de slavernij binnen Afrika dus haar hoogtepunt in de tweede helft van de negentiende eeuw en soms zelfs nog later. Zo was vóór 1935 nog een derde tot een vijfde van alle inwoners van Ethiopië slaaf.⁴⁴

Overzien wij de ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen van de laatste vijf-honderd jaar in vogelvucht, zoals zij blijken uit de *Collaboratory Global Labour Relations 1500-2000* dan kunnen wij constateren dat op den langen duur het aandeel van de wereldbevolking in loondienst toeneemt, evenals dat van de nog niet werkenden (kinderen, scholieren en studenten) of niet meer werkenden (de ouderen).⁴⁵ Beide toenames zijn tot stand gekomen ten koste van met name de categorieën zelfstandige arbeid, wederkerige arbeid (vooral in het huishouden) en van onvrije arbeid, waarbij ik me wel degelijk bewust ben van het bestaan van onvrije arbeid in de huidige wereld.⁴⁶ Uiteraard zijn daarbinnen de verschillen tussen continenten en landen groot, maar de laatste een à twee eeuwen en zeker de laatste decennia lijken wereldwijd gekenmerkt te worden door convergerende tendensen.

⁴² Phillips 1991; Blumenthal 2009, 18-20; vgl. ook Rotman 2009, 57-81, 187-188 en Zilfi 2010, 104-106, 130-133, 136-142.

⁴³ Van Stipriaan 1991, hoofdstuk 10.

⁴⁴ Dit is het resultaat van nog niet gepubliceerd onderzoek van Patrick Manning (Pittsburgh), die ik hier dank voor zijn inlichtingen; zie alvast Manning 1975, Klein 1968, Eckert 2011; vgl. verder Kloosterboer 1954 en voor Ethiopië Fernyhough 2010, 161 (en voor eerdere periodes Eaton 2006).

⁴⁵ Onder invloed van de demografische revolutie en van de toenemende scholingsgraad.

⁴⁶ Met o.m. Eltis 2011, 139 verzet ik mij echter tegen de indruk die soms gewekt wordt dat onvrije arbeid sinds het afschaffen van de slavernij op dezelfde voet maar nu onder misleidende terminologieën tot op de dag van vandaag eenvoudig gecontinueerd wordt of zelfs toeneemt. Tom Brass is daarvan een goed voorbeeld (Brass 1997, vgl. ook Hagan en Wells 2000) maar ook Zeuske 2012, 107-108 bevat misleidende suggesties. Genuanceerder is Stanziani 2008 en 2009. Voor overzichten van onvrije arbeid heden ten dage zie Bales 1999 en 2005 (met de Anti Slavery Society sluit hij overigens ook schuldslavernij – “debt bondage” in, vgl. Zimmermann 2011, 441).

HOE KOMEN VERSCHUIVINGEN IN ARBEIDSVERHOUDINGEN TOT STAND?

De grote verschuivingen in arbeidsrelaties die we tot nu toe kennen zijn vanuit het perspectief van degenen die het betrof op twee manieren tot stand gekomen: gedwongen van buitenaf of op eigen initiatief van de werkenden. Kortheidshalve noem ik deze verschuivingen respectievelijk *verticaal* en *horizontaal* van aard.

Bij *verticale*, gedwongen verschuivingen moeten we in de eerste plaats denken aan het in slavernij wegvoeren van mensen die daarvoor wederkerige, zelfstandige of loonarbeid verrichtten. Doordat zij krijgsgevangen werden gemaakt, konden zij opeens op een slavenmarkt terecht komen. Sinds de Klassieke Oudheid alleen al hebben vele tientallen miljoenen mensen dit lot ondergaan, zoals veel Slaven met een hoofdletter en veel inwoners van tropisch Afrika die in het Midden-Oosten, in de Amerika's of in Afrika zelf gedwongen te werk werden gesteld.⁴⁷ Maar ook de afschaffing van slavernij is geregeld afgedwongen. Lijfeigenen en slaven werden met een pennestreek bevrijd, zoals tijdens de Franse Revolutie in Haïti, in Rusland bij de Boerenbevrijding in 1861, in de VS na de Burgeroorlog en in Brazilië in 1888. In andere landen weer werd de loonarbeid voor privéondernemers afgeschaft waarvoor werk voor staatsondernemingen en coöperatieve experimenten in de plaats kwamen, zoals in Rusland en zijn satellieten, in China, Noord-Korea en in misschien wel in meest extreme vorm in Cambodja. Daarbij komt nog de inzet van het strafrecht in landen als Engeland (met strafkoloniën in Australië en elders), Rusland (met zijn strafgevangenen in Siberië onder de tsaren en de sovjets), Duitsland onder de nationaalsocialisten en China tijdens de Culturele Revolutie. Uit deze voorbeelden concludeer ik dat tot in de meest recente periode arbeidssystemen geregeld onder dwang veranderd zijn. Ten kwade en ten goede.

Uiteraard zijn deze *verticale* veranderingen van arbeidsverhoudingen het best bestudeerd. De *horizontale*, dat wil zeggen de niet door staten afgedwongen en in de regel meer geleidelijke veranderingen die de optelsom zijn van talloze individuele beslissingen, hebben daarentegen minder aandacht van de historici ontvangen. We moeten dan denken aan mensen die besluiten hun kleine boerenbedrijfje op te geven en in de fabriek te gaan werken, al dan niet in de nabijgelegen stad of overzee, daarmee kiezend voor emigratie en beroeps- en geografische mobiliteit combinerend. Een van de opmerkelijkste uitkomsten van de *Collaboratory Global Labour Relations* van het IISG is wel dat dit soort overgangen eerder geleidelijk dan plotseling verliepen. In de migratiegeschiedenis kennen we dit als stapsgewijze of getrapte migratie. Een zoon bijvoorbeeld gaat elders werken, laat bij gebleken succes een zus overkomen en zo verder, ofwel men emigreert eerst van het platteland naar een kleine stad en dan naar een grote. In de *Collaboratory* vonden wij talloze gevallen van combinaties van inkomstenbronnen en bijbehorende arbeidsverhoudingen, waarbij in het leven van de werkende en zijn nageslacht de nadruk op een bepaalde vorm van arbeidsverhouding langzaam verschoof. Een mooie casus bieden de Russische lijfeigenen.⁴⁸ In de

⁴⁷ De geschiedschrijving van de slavernij is immens. Ik volstaan hier met te verwijzen naar Engerman 1999 en Van der Linden 2011A en voor het Ottomaanse Rijk Zilfi 2010, hoofdstuk 4.

⁴⁸ Zie de bijdragen van Gijs Kessler en Dmitri Khitrov aan IISG-C GLR; zie ook Stanziani 2008 en 2009 en Dennison 2011; vgl. verder voor Brazilië Espada Lima 2009.

zestiende en zeventiende eeuw werd hun bewegingsvrijheid steeds meer ingeperkt en moesten zij, naast de zorg voor hun eigen mondkost, verplichte diensten verrichten voor de adellijke landgoedbezitter. In de loop van de achttiende eeuw kregen en namen sommigen de kans te baat om een deel van het jaar in de stedelijke industrie te gaan werken. Bij de afschaffing van de lijfeigenschap in 1861 haalden veel lijfeigenen al een belangrijk deel van hun inkomen uit loonarbeid. Daarna en met de verdeling van het grootgrondbezit werden zij weer meer zelfstandig, maar de bijverdiensten uit werk in de stedelijke industrie en uit trekarbeid waren in veel regio's onontbeerlijk en het aandeel daarvan groeide. Het patroon verschuift hier dus van aanvankelijk zelfstandige arbeid via gecombineerde zelfstandige arbeid en horigheid naar gecombineerde horigheid en loonarbeid om uit te monden in louter loonarbeid.

Het woord trekarbeiders is gevallen en al was het maar omdat ik een substantieel deel van mijn academische werk aan dit fenomeen heb gewijd, wil ik daar hier nog iets meer over zeggen en wel precies in dit licht van gecombineerde inkomstenbronnen en arbeidsverhoudingen. Dit soort combinaties is al vroeg gedocumenteerd. Rond 500 voor onze jaartelling biedt een spijkerschrifttablet uit Uruk al een sprekend voorbeeld van gecombineerde arbeidsrelaties op een vrije arbeidsmarkt.⁴⁹ Voor grondwerkzaamheden ten behoeve van de tempel, zo klaagt een onderaannemer of uitvoerder, is geen volk te krijgen want ieder is druk doende de eigen dadeloogst binnen te halen – kortom, de combinatie van zelfstandige arbeid met seizoenmatige loonarbeid. Overigens heeft de tempel ook slaven in dienst, maar daar heeft zij niet veel aan want ze zijn weinig gemotiveerd en gaan er vandoor zodra ze kunnen.

Voor een beter begrip dienen deze combinaties niet alleen voor de individuele werker maar voor huishoudens als geheel geanalyseerd te worden. Alle werkzaamheden van alle leden van een huishouden gedurende een heel jaar tezamen kunnen volgens het ritme van de seizoenen schematisch worden beschreven aan de hand van de zgn. arbeidscyclus.⁵⁰ Nemen we de huishoudens van de door Piet Lourens en mij gedurende zoveel jaren bestudeerde steenbakkers uit het Duitse Vorstendom Lippe van eind 17^e tot begin 20^e eeuw.

In de zestiende eeuw was in Lippe, zoals in heel Westfalen de groep kleine en zeer kleine pachters sterk gegroeid.⁵¹ Mede vanwege de schade door de voortdurende oorlogen keken zij uit naar bijverdiensten en zij vonden die op twee manieren, dikwijls gecombineerd: in de huisindustrie en in de seizoenmatige trekarbeid naar Nederland. Die huisindustrie, in Lippe vooral spinnen en weven van linnen, kennen de historici vooral onder de naam "proto-industrie"⁵² en de seizoenmigratie als de trek naar de Kusten van de Noordzee.⁵³ Het allergrootste deel van de Westfaalse trekarbeiders was werkzaam in de oogst, zoals de legendarische hannekemaaiers, maar sommigen specialiseerden zich ook in andere seizoenmatige werkzaamheden zoals turfgravers of turfbaggers, linnenblekers, steenbakkers, stukadoors en marskramers die aan de wortel

⁴⁹ Jursa 2010, 662-663.

⁵⁰ Lucassen 1984.

⁵¹ Nog steeds de moeite waard is Tack 1902, 43-64. Zie verder Lourens en Lucassen 1999, 32-42.

⁵² Kriedte, Medick en Schlumbohm 1978; Ogilvie en Cerman 1996; Ebeling en Mager 1997; Duplessis 1997; Van Nederveen Meerkerk 2008. Hierop voortbouwend is later het concept van de „industrious revolution” ontstaan (De Vries 1994 en 2008; Van den Heuvel en Van Nederveen Meerkerk 2010).

⁵³ Lucassen 1984.

stonden van winkelketens als C&A, Vroom en Dreesmann, Peek en Cloppenburg en Voss. De Lipper ontdekten vanaf ca. 1650, waarschijnlijk in Oost-Friesland waar zij toch al als hannekemaaiers kwamen, de *niche* van het steenbakken.⁵⁴ Rond 1900, op het hoogtepunt, was een kwart van de mannelijke beroepsbevolking van het vorstendom als zodanig elders werkzaam. We zien daarmee dat dit specialisme maar liefst gedurende 10 generaties heeft bestaan. Dat toont wel aan dat deze combinatie van inkomstenbronnen en daarmee arbeidsrelaties weliswaar op de lange termijn als overgangsverschijnsel tussen zelfstandige productie en loonarbeid kan worden opgevat, maar dat dit overgangsproces wel heel veel tijd in beslag heeft genomen en door de meeste betrokkenen niet als zodanig ervaren zal zijn. Voor de Lipper steenbakkers was eeuwen lang niet een enkele arbeidsrelatie, maar een combinatie de praktijk.

Het succes van deze combinatie is dan ook mede te verklaren, zoals Kriedte, Medick en Schlumbohm al voor de huisindustrie aantoonde, door niet alleen de arbeid van de man, maar ook die van de vrouw en de kinderen, dus van het complete huishouden, als een geheel te bezien. Terwijl haar man en eventueel oudste zonen van voor- tot najaar weg waren, zorgden de vrouw met de overige kinderen voor het keuterbedrijfje met de onontbeerlijke “Zieglerkuh”, de grootse benaming die de geit in Lippe sierde. Verder spon en weefde de vrouw, vooral in de winter wanneer er buiten weinig te doen was. Haar man was dan weer thuis en kon haar daarbij helpen, alsmede bij het huishouden en bij de zorg voor de kinderen. In de romantische visie van de “Ziegeldichter” Fritz Wienke (1863-1930), zelf steenbakker en in de winter kleermaaker, zag het er dan zo uit:⁵⁵

*“Im Sommer bin ich Ziegler.
Im Winter sitz in Ruh'
Ich vor der Nähmaschine
Und schneidre lustig zu.*

*Die leichten handarbeiten begleitet ich mit Gesang,
Dann wird in meiner Hütte
Die Zeit mir niemals lang.*

*Oft stimmen Frau und Kinder
Ins heitre Lied mit ein,
Das mein ich, müsste auf Erden
Ein kleiner Himmel sein.”*

Laten we de combinatie van *Hütte* en *Himmel* voor rekening van Wienke en zoemen we in op de *interne* arbeidsverhoudingen van de trekarbeiders onderling. Daar is namelijk iets bijzonders mee aan de hand. De meeste trekarbeiders verhuurden zich immers niet als individu, maar als groep en ontvingen groepsgewijs in het algemeen geen tijdloon, maar stukloon. Aangezien het tarief aan het begin van het seizoen in de regel vast stond, was er dus een direct verband tussen de inspanningen van de groep en

⁵⁴ Lourens en Lucassen 1987, 1999, 2007 en 2012.

⁵⁵ Lourens en Lucassen 1999, 59 (de eerste druk van zijn dichtbundel verscheen in 1899; voor hem zie Bartelt en Schinkel 1986, 51-58).

zijn verdienste. De groepsprestatie was echter niet eenvoudig gelijk aan de optelsom van alle inspanningen, maar hing veeleer af van die van de zwakste schakel, aangezien de ploegleden elkaar in de hand moesten werken. De Lipper waren er dus voortdurend kien op om de samenstelling van hun ploeg te verbeteren. Piet Lourens en ik ontdekten dan ook recent een grote mobiliteit tussen de steenbakkersploegen, wanneer in de winter op de Lipper kerkpleinen en in de kroegen daaromheen het nieuwe werk verdeeld werd.⁵⁶

Deze vorm van arbeidsorganisatie, de groepsgewijze onderaanneming met stukloon, was echter niet alleen typisch voor de trekarbeiders in Europa en is dat nog steeds in India, maar betrof een eeuw geleden veel meer loonarbeiders. In bepaalde bedrijfstakken (ook de modernste zoals de metaalnijverheid) in Duitsland, Engeland en Frankrijk vormden zij zelfs de meerderheid volgens David Schloss en Ludwig Bernhard.⁵⁷

In tegenstelling tot de grote verbreiding van de groepsgewijze onderaanneming is dit type arbeidsrelatie er in de geschiedenis van de arbeid bekaaid vanaf gekomen. Hiermee zijn veel historici waarschijnlijk onbedoeld in de voetsporen getreden van de grote moderne ondernemers rond 1900 alsook van de gelijktijdig opkomende arbeidersbeweging. Beide, zo men wil rechts en links of kapitalisten en socialistten, zagen niets in groepsgewijze onderaanneming met stukloon. De Amerikaan Frederick W. Taylor (de naamgever van het taylorisme) schreef in 1911:⁵⁸

"A careful analysis had demonstrated the fact that when workmen are herded together in gangs, each man in the gang becomes far less efficient than when his personal ambition is stimulated; that when men work in gangs, their individual efficiency falls almost invariably down to or below the level of the worst man in the gang; and that they are all pulled down instead of being elevated by being herded together."

Taylor concentreerde zich als het ware op de zwakste schakels in de keten en had zo te zien weinig fiducia in het vermogen van de arbeiders om dit risico te minimaliseren. Ten onrechte, zo blijkt uit een vergelijkend onderzoek van West-Europese, Russische en Indiase steenbakkers die dit systeem hanteren.⁵⁹ Meer vertrouwen in het vermogen van arbeiders om hun eigen belangen te verdedigen op zich hadden de socialistten, maar dat was tegelijkertijd ook een reden om fel van leer te trekken tegen de groepsgewijze onderaanneming met stukloon. Dit lijkt op het eerste gezicht niet erg logisch en verdient daarom wat meer de aandacht.

Paul Lafargue (1842-1911), de creoolse schoonzoon van Marx, nam in 1880 de trekarbeiders uit de Auvergne en al hun soortgenoten wereldwijd op de korrel door ze

⁵⁶ Lourens en Lucassen 2012; vgl. ook Kessler en Lucassen 2012.

⁵⁷ Schloss 1898 en 1902; Bernhard 1903; zie ook Lourens en Lucassen 1999, 22-29.

⁵⁸ Citaat uit F.W. Taylor, *Scientific Management, Comprising Shop Management, the Principles of Scientific Management, and Testimony before the Special House Committee* (New York, 1947), 72-73, in Kuromiya, 1991. Ik dank Gijs Kessler voor deze nuttige suggestie.

⁵⁹ Kessler en Lucassen 2012.

te contrasteren met de bijbelse leliën des velds die zwoegen noch spinnen (Mattheus 6: 28).⁶⁰

“Voor welke rassen is het werk een organische noodzaak?”

Voor de Auvergnats,

voor de Schotten, die Auvergnats van de Britse Eilanden,

voor de Gallegos, die Auvergnats van Spanje,

voor de Pommeren, die Auvergnats van Duitsland,

voor de Chinezen, die Auvergnats van Azië.”

De Auvergnats waren in die tijd de bekendste trekarbeiders in Frankrijk, net zoals de Gallegos in Spanje. In de ogen van Lafargue, die er verder overigens niet over uitweidt, stonden zij voor domme zwoegers aan wie de revolutionaire boodschap niet besteed was. De jonge sociaal-democratische arbeidersbeweging in Duitsland stelde eenvoudigweg “Akkord ist Mord” of “Akkordarbeit ist Mordarbeit” en noemde het groepsgewijze onderaannemen een duivelse uitvinding. Dit gaat terug op Karl Marx die zich evenals Louis Blanc in Frankrijk uitsprak tegen het ploegensysteem en tegen stukloon in het algemeen.⁶¹ Het Leipziger Gewerkschaftskartell formuleerde het in 1896 zo helder als glas. “Akkordlohn” moest alleen daarom al verworpen worden omdat, in de samenvatting van Ludwig Bernhard “die Arbeiterschaft prinzipiell nicht mit dem Kapitalismus paktieren dürfe.”⁶² Hoezeer ook socialisten zowel als kapitalisten gefulmineerd hebben tegen dit type arbeidsverhouding, toch hebben tientallen miljoenen arbeiders hierin de beste manier gezien om hun inkomen te verzekeren en te verhogen.

Samenvattend, niet alleen door maatregelen van bovenaf (*verticaal*), maar evenzeer door het gezamenlijke effect van wat ik hier korthedshalve maar aanduid als het “stemmen met de voeten” (*horizontaal*) zijn veel, zo niet de meeste verschuivingen in arbeidsverhoudingen tot stand gekomen.⁶³ *Verticale* verschuivingen zijn meer van korte en plotselinge aard dan *horizontale*. De vraag rijst in hoeverre die *verticale* en *horizontale* mechanismen elkaar beïnvloeden hebben of dat zij zelfs logisch uit elkaar volgen. Invloed is zeker aanwijsbaar en dat ligt ook voor de hand. Bij de afschaffing van de slavernij kozen de meeste ex-slaven voor productie als kleine zelfstandigen, niet als loonarbeider. De voormalige eigenaren van de plantages huurden vervolgens “indentured labourers” van overzee, met name India, dat wil zeggen mensen die het er voor over hadden om in ruil voor vrije overtocht zich jarenlang op te hangen aan een arbeidscontract dat hun verplichtte op een en dezelfde plantage tegen een vastgesteld loon te werken.⁶⁴ Arbeidssystemen bepalen zo het gedrag van mensen, maar zoals uit dit voorbeeld blijkt is het omgekeerde evenzeer waar. Ook de interne uitholling van

⁶⁰ Lafargue 1969, 123. Hij is waarschijnlijk geïnspireerd door Marx die fel tegen “Akkordarbeit” was (Lourens en Lucassen 1999, 23). Voor de Auvergnats en de Gallegos (de inwoners van Galicië in Noordwest Spanje) zie Lucassen 1984 en Chatelain 1976.

⁶¹ Bernhard 1902, 50-53 (over Louis Blanc), 53-67 (over Marx, zie *Das Kapital*, 1. Buch, 6. Abschnitt, 19. Kapitel en Idem, 23. Kapitel, Para 5 e), 59-137 (de standpunten van voor- en tegenstanders binnen de arbeidersbeweging).

⁶² Bernhard 1902, 65.

⁶³ Hier ligt een mooie link met de migratiegeschiedenis, zie Lucassen en Lucassen 2009 en 2011.

⁶⁴ Zie o.m. Turner 1995; Knight 2011.

het Russische lijfeigenensysteem door de door landgoedeigenaar én lijfeigene evenzeer gewenste *obrok*-arbeid (deels ook als migrant) heeft waarschijnlijk bijgedragen aan de afschaffing er van.⁶⁵ Maar behalve onderlinge beïnvloeding van *verticale* en *horizontale* mechanismen moeten we ook rekening houden met de mogelijkheid dat een derde factor zowel het een als het andere aanstuurt. Met andere woorden, is er een drijvende kracht achter de geschiedenis, en in dit geval achter die van de arbeidsverhoudingen?

WAAROM VERSCHUIVEN ARBEIDSVERHOUDINGEN?

Die vraag is door de groten in ons vak bevestigend beantwoord. De overbekende theorieën van Adam Smith (1723-1790), Karl Marx (1818-1883) en Max Weber (1864-1920) gaan inderdaad uit van een soort motor die de sociaal- en economisch-historische ontwikkelingen aandrijft, hoe hartgrondig zij het verder ook oneens kunnen zijn over de brandstof, de cilinderinhoud en vooral de zuinigheid. Gemeenschappelijk is de bepalende kracht die zij toekennen aan de markt vanaf het moment dat deze zich kon ontplooiën in West-Europa en met name in de Republiek⁶⁶ in de Vroeg-Moderne Tijd, zij het dat Smith gelooft in de uiteindelijk scheppende en Marx in de uiteindelijk verwoestende werking van de markt. Weber achtte een “kapitalistische geest”, dus een bepaalde mentale instelling gericht op het maken van winst, een noodzakelijke voorwaarde voor het succes van een markteconomie. Die zou ontbroken hebben bij de landbezittende elite in de Klassieke Oudheid. Om die reden acht Weber, en in zijn kielzog Moses Finley, die maatschappij dan ook van een fundamenteel andere orde dan de kapitalistische die na 1500 in Europa langzaam ontstond.⁶⁷

Voor genoemde denkers en hun navolgers gaan aan de ontplooiing van de markt, zowel die voor goederen als voor kapitaal als voor arbeid, primitievere samenlevingsvormen vooraf, aangeduid als feodalisme, slavernij of Aziatisch despotisme (denk aan de door Weber beïnvloede marxist Karl Wittfogel).⁶⁸ In dat laatste geval werd aangesloten bij een uit de Klassieke Oudheid stammend vooroordeel. Volgens auteurs als Herodotus kenden de Grieken een aangeboren vrijheidsdrang terwijl de Perzische aartsvijand gedoemd was tot een hiërarchische samenleving, gekenmerkt door onvrije arbeid. Dit beeld is ongelooflijk invloedrijk geweest en heeft via Renaissance en Verlichting de negentiende-eeuwse proto-sociale en -economische wetenschappers diepgaand beïnvloed. De grote ontdekkingsreizen en met name die van Nederlanders, Fransen en Engelsen naar de Stille Zuidzee voegden daar nog het element van de edele wilde aan toe. We kunnen deze tot op de dag van vandaag invloedrijke interpretatieschema's samenvatten als systemen van in tijd en ruimte opgesloten

⁶⁵ Ik meen dit te mogen concluderen uit Stanziani 2008 en 2009 en uit Dennison 2011.

⁶⁶ Lourens en Lucassen 1992.

⁶⁷ Weber 1909, 55-73. Voor een krachtige samenvatting van de discussie zie Ehmer en Lis 2009, 9-10, 57; vgl. ook Van der Spek 2004, Migeotte 2009, 2-3, 173-178, Von Reden 2010, 8-11, Harris 2011, m.n. hoofdstuk 12.

⁶⁸ Van der Linden 1989, hoofdstuk 8.

arbeidsverhoudingen die ofwel quasi-onveranderlijk waren, dan wel, in het Europese geval althans, onderhevig aan een interne dynamiek die als vanzelf van de paradijselijke oerstaat via feodalisme en vervolgens kapitalisme naar socialisme moest leiden. De rest van de wereld zou in een versneld tempo ook dit parcours gaan doorlopen.⁶⁹

Deze voorstelling van de lange-termijn ontwikkelingen in de wereldgeschiedenis is lange tijd dominant geweest en is dit in zekere zin nog steeds omdat zij gedeeld werd en wordt door zowel liberale als marxistische denkers. In de eerste helft van de twintigste eeuw werden door Chayanov (1888-1937) en Polanyi (1886-1964) theoretisch interessante maar empirisch uiteindelijk niet overtuigende pogingen gedaan met alternatieven te komen.⁷⁰ Vooral niet overtuigend omdat zij in hun ijver het zelf voorziende en anti-markt gerichte gedrag van de wereldbevolking sinds de neolithische revolutie zwaar overdreven. Chayanov deed dit aan de hand van uitgebreide statistieken over de kleine Russische boeren tussen ca. 1880 en 1920, Polanyi en zijn school door weliswaar veel meer gevallen – van Mesopotamië tot Dahomey – er bij te betrekken, maar aanzienlijk minder diepgaand dan Chayanov. In de volgende zinnen vat Karl Polanyi zijn mening samen:

"Let us make our meaning more precise, No society could, naturally, live for any length of time unless it possessed an economy of some sort; but previously to our time [d.w.z. vóór de negentiende eeuw] no economy has ever existed that, even in principle, was controlled by markets [...]

Though the institution of the market was fairly common since the later Stone Age, its role was no more than incidental to economic life. [...]

Division of labor, a phenomenon as old as society, springs from differences inherent in the facts of sex, geography and individual endowment; and the alleged propensity of man to barter, truck, and exchange is almost entirely apocryphal."⁷¹

De laatste decennia is zoveel nieuw onderzoek van hoge kwaliteit en met een redelijke spreiding over tijd en ruimte gedaan (waaruit ik in deze rede al verscheidene keren heb geput) dat het mogelijk is nieuwe wegen in te slaan. Dit is in zekere zin een gemakkelijke kritiek op de reuzen in ons vak die in hun tijd alles gelezen hebben wat los en vast zat. Desondanks hebben wij die op hun schouders mogen staan de plicht om in het licht van al dit nieuwe empirische materiaal de eerdere ontwikkelings-schema's opnieuw te doordenken.

Welaan dan. Zoals ik het nu zie heeft al dit onderzoek vier belangrijke resultaten opgeleverd voor onze kijk op de ontwikkeling van arbeidsverhoudingen:

1. Markteconomieën zijn niet éénmaal maar meerdere keren in de geschiedenis en op verschillende plaatsen in de wereld ontstaan en in veel gevallen ook weer verdwenen. Daarmee samenhangende ingrijpende veranderingen van arbeidsverhoudingen (zodat een meerderheid van de niet strikt reproductief werkende bevolking uiteen-

⁶⁹ Voor een mooie intellectuele stamboom van deze ontwikkelingsstadia sinds Marx zie Van der Linden 1989, 235-260.

⁷⁰ Chayanov 1966 (zie ook de bespreking van zijn theorie in Dennison 2011, 12-17); Polanyi 1944, m.n. 43-44. Zijn belangrijkste autoriteiten zijn Richard Thurnwald en Bronislaw Malinowski (cf. Wagner-Hasel 2003, 148-149), en verder Raymond Firth en Max Weber.

⁷¹ Polanyi 1944, 43-44. Het laatste deel van het citaat is een kritiek op Adam Smith.

delijk voor afzet op de markt werkte⁷²) kunnen we dus ook op diverse plaatsen tegenkomen en hetzelfde geldt voor de bijbehorende mentaliteit à la Weber⁷³;

2. In dat kader is grootscheepse loonarbeid, slavenarbeid en zelfstandige arbeid ook meerdere keren in de geschiedenis opgekomen en dikwijls ook weer afgenomen;

3. Het beloningspeil van de loonarbeid tendeert niet noodzakelijkerwijs naar het handavingsminimum, maar vertoont sterke fluctuaties tussen het minimum en een twee à drie maal zo hoog peil;

4. Deze beloningsfluctuaties zijn niet of niet alleen het resultaat van blinde marktkrachten, maar ook van individuele en collectieve acties van loonarbeiders zelf.

Van de opkomst van markteconomieën hebben we al verschillende voorbeelden gezien. Voorbij kwamen Babylonië in de lange zesde eeuw voor onze jaartelling, de Klassieke Griekse Wereld, het Romeinse Rijk en West-Europa vanaf de tijd van de grote ontdekkingsreizen en minder uitvoerig andere mogelijke kandidaten. Het alternatief zijn in meerderheid zelfvoorzienende samenlevingen met wederkerige arbeid dan wel *tributaire* (of redistributieve) economieën.

In het kader van de geschiedenis van de arbeid kunnen we vervolgens een tweedeling maken in enerzijds dat deel van de werkende bevolking dat in zijn levensonderhoud voorziet door het verkopen van zijn producten of het verhuren van zijn arbeidskracht en anderzijds dat deel dat gedwongen en zonder beloning werkt, de onvrije arbeiders. Vanuit onderzoeksoogpunt ontvangt het laatste deel gelukkig steeds meer belangstelling, zoals het indrukwekkende aantal monografieën, specialistische tijdschriften en databestanden aantoont⁷⁴, maar over de numerieke ontwikkeling van zelfstandige producenten en loonarbeiders tasten we nog grotendeels in het duister, zeker buiten West-Europa vóór de laatste eeuwen. Een belangrijke handicap daarbij is het gebrek aan geschreven bronnen over zoiets laag bij de gronds als de dagelijkse arbeid.

Gelukkig lijken naast schriftelijke ook andere bronnen van kennis beschikbaar te komen om dit raadsel een beetje op te lossen. Veelbelovend lijkt mij de reconstructie van de monetariseringsgraad van economieën met behulp van de numismatiek en de archeologie.⁷⁵ Het principe is eenvoudig. Loonarbeiders, het woord zegt het al, ontvangen loon voor hun inspanningen en de meeste kleine zelfstandige producenten kunnen niet wachten op de verkoop van hun producten op de markt en zijn dus afhankelijk van regelmatige voorschotten van hun klanten. Deze beloningen kunnen in natura worden betaald, maar sinds meer dan 2500 jaar worden daarvoor in grote delen van Eurazië ruilmiddelen in de vorm van munten gebruikt. Vooral de productie en circulatie van kleingeld ("diepe monetarisering") duidt op een vraag naar ruilmiddelen voor dagelijks gebruik en daarmee op het bestaan van loonarbeiders en kleine zelfstandige producenten voor de markt.

Aangezien ik het vóórkomen van deze twee arbeidsverhoudingen (eventueel naast onvrije arbeid) als maatstaf heb voorgesteld om het toenemende of afnemende

⁷² Om preciezer te zijn: in termen van IISH-C GLR gaat het hier om de meerderheid van alle personen in de categorieën 3-4 en 6-18.

⁷³ Zie o.m. Weber 1909, 181-182.

⁷⁴ Zie bijv. de database www.slavevoyages.org van David Eltis en het overzichtsartikel Zeuske 2012.

⁷⁵ Lucassen 2007; voor "diepe monetarisering" zie ook Verboven 2009. Voor de monetarisering van de Griekse en Romeinse samenleving in het algemeen zie Von Reden 2010, Migeotte 2009, 55-60, 120-127 en Harris 2011, hoofdstuk 10.

markteconomische karakter van een samenleving te meten, kan kleingeld hiervoor dus als gidsfossiel dienen. Dat is nog niet mogelijk voor het Nieuw-Babylonische Rijk omdat de recent in Klein-Azië "uitgevonden" munten daar toen nog niet gebruikt werden⁷⁶, maar de drie andere genoemde voorbeelden van markteconomieën die ik gaf waren inderdaad "diep" gemonetariseerd. Het aardige is dat we deze stelling nu ook kunnen proberen om te draaien. Met andere woorden, die samenlevingen waarvan we op basis van de numismatiek en de archeologie weten dat ze diep gemonetariseerd waren, maar waarvoor te weinig schriftelijke bronnen bestaan ten aanzien van arbeidsverhoudingen, zouden dus een grote loonarbeidende en voor de markt producerende bevolking gehad kunnen hebben. De hypothese zou dan luiden dat er dergelijke diep gemonetariseerde samenlevingen markteconomieën moeten zijn geweest. Twee kandidaten dienen zich aan om deze stelling te testen: China en India.

Voor China onder de Song dynastie in de 11de en 12de eeuw kan eenvoudig worden aangetoond dat de jaarproductie van koperen "cash" munten per hoofd van de bevolking hoger is geweest dan in enige latere en misschien ook dan in enige eerdere periode.⁷⁷ Er zijn dan ook goede redenen om aan te nemen dat hier een "diep gemonetariseerde" samenleving ontstond (te vergelijken met die van het Romeinse Rijk en later van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën⁷⁸). Denk alleen al aan het feit dat ca. 1050 verplichte arbeid voor de Chinese staat werd omgezet in een belasting die in geld moest worden voldaan.⁷⁹ Eveneens indrukwekkend was de toename van het circulerende kopergeld in de achttiende eeuw, zij het dat het effect daarvan op de vigerende arbeidsverhoudingen minder groot zal zijn geweest doordat de bevolking inmiddels sterk gegroeid was en de circulatie per hoofd bijgevolg kleiner was dan tijdens de Song. Desondanks constateert Christine Moll-Murata in de achttiende eeuw een duidelijke verschuiving in de richting van arbeid voor de markt. Of dit ook een toename van landarbeid betekent is nog onderwerp van academische controverse.⁸⁰

Evenals voor China zijn voor India grote fluctuaties in "diepe monetarisering" op de lange termijn te onderscheiden.⁸¹ Op basis van nog lopend onderzoek is een

⁷⁶ Van der Spek 2004. De Babylonische markteconomie was echter wel gemonetariseerd in de zin dat prijzen en lonen in zilver werden uitgedrukt en zelfs was er al "klei" (lees: papier) geld.

⁷⁷ Von Glahn 1996; Lucassen 2005; Lucassen 2007, 29-32; Wang 2007; Scheidel 2009. In de vierde of derde eeuw voor onze jaartelling werd de meer tributaire samenleving van de Strijdende Staten (403-221; zie Rosenstein 2009) vervangen door de meer marktgeoriënteerde samenleving van de Han, waarin de eerste kleine koperen "cash"-munten, de *banliang* en de verbeterde versie daarvan, de *wuzhu*, volop circuleerden en loonarbeiders daadwerkelijk ook in koperen munten betaald werden (Wang 2007). De jaarlijkse "cash"-productie van de Westelijke Han bedroeg 230 miljoen stuks, van de vroege Tang 327 miljoen en van de vroege Song 800-1.300 miljoen stuks, zie Scheidel 2009, 194, 199.

⁷⁸ Scheidel 2009, 200-202, 205.

⁷⁹ Von Glahn 2010 gaat in op de ingrijpende monetaire veranderingen in de eeuwen daarna, maar zegt niets over de gevolgen van het toen sterk afnemende gebruik van kopergeld voor de arbeidsverhoudingen.

⁸⁰ Christine Moll-Murata 2012. In dit paper voor IISH-C GLR verwijst zij naar Wu Liangkai die meent een dergelijke stijging van loonarbeid aannemelijk te kunnen maken tegenover Kang Chao die meent dat we meer moeten denken aan een toenemend aantal zelfstandige producenten voor de markt. Voor de gelijktijdige toename van loonarbeid in diverse industriële sectoren zie Moll-Murata 2008.

⁸¹ Lucassen 2012 (zie ook mijn paper voor IISH-C GLR 2012 "Labour relations in India 1500-2000", mede op basis van Haider 2007, 293-294, 315).

sterke intensivering van het gebruik van kopergeld te constateren in de zestiende eeuw tijdens de Suri-dynastie (1538-1554) en de eerste Moghul keizers, met name Akbar (1556-1605). Ten opzichte van de voorafgaande periode kan de productie van kopergeld wel verdrievoudigd zijn en hoewel we mogen aannemen dat ook de bevolking toenam, zal dit toch een sterke vergroting van de circulatie per hoofd veroorzaakt hebben. De sterke toename van munthuizen zal de omloopsnelheid nog eens extra hebben gestimuleerd. Wat dit betekende in termen van arbeidsverhoudingen wordt duidelijk aan de hand van Najaf Haider's schattingen over de samenstelling van de bevolking op het einde van Akbar's regeringsperiode. Toen was 85% van de bevolking werkzaam in de landbouw, van wie maar liefst een kwart als loonarbeider en hetzelfde zal zeker ook gegolden hebben voor industrie en diensten, inclusief het grote beroepsleger. Dat is evenveel als op het einde van de negentiende eeuw, maar daartussen zit een diepe dip van decommercialisering in grofweg de eeuw tussen 1650 en 1750 en een langzaam herstel in de eeuw daarna.⁸²

China onder de Song en India onder de Suris en de vroege Mogols zouden dus wel eens even goed als markteconomieën betiteld kunnen worden als de eerder genoemde gevallen Babylonië, Klassiek Griekenland, het Romeinse Rijk en West-Europa met zijn maritieme rijk vanaf 1500. Opvallend is wel dat slavenarbeid in Oost- en Zuid-Azië veel minder belangrijk was dan in de andere genoemde gevallen.⁸³

Nu zou men natuurlijk kunnen tegenwerpen met Weber, Chayanov en Polanyi dat je weliswaar markten kunt hebben en zelfs een aanzienlijk aantal mensen die daarvoor - al dan niet vrij - produceren, maar dat dit nog niet hoeft te betekenen dat daarmee ook een "Geist des Kapitalismus" ontstaat, met andere woorden een wijdverbreide winstbeluste mentaliteit.⁸⁴ Maar ook op dit punt liggen de zaken misschien anders dan we lang gedacht hebben. Hoewel hiervoor nog veel onderzoek nodig is, zijn er inmiddels genoeg aanwijzingen dat ook buiten West-Europa sinds de Renaissance en alles wat daaruit volgde winstbejag een wijdverbreid fenomeen kon zijn. De Griekse dichter Hesiodus meende in zijn *Werken en Dagen* (700 voor onze jaartelling) al:⁸⁵

*"for a man grows eager to work when he considers his neighbour,
a rich man who hastens to plough and plant and put his house in good order;
and neighbour vies with his neighbour as he hurries after wealth.*

This Strife is wholesome for men.

*And potter is angry with potter, and craftsman with craftsman,
and beggar is jealous of beggar, and minstrel of minstrel."*

⁸² In de textielregio's van Zuid-India (vgl. Parthasarathi 2010) verliep de hernieuwde monetarisering het snelst.

⁸³ Voor slavernij in India zie vooral Chatterjee en Eaton 2006, en verder Fukuzawa 1991 en Vink 2003; in China zie Moll-Murata 2011, 174-177 en haar methodische paper voor IISH-C GLR 2012.

⁸⁴ Howell 2010 laat zien hoe complex deze "Geist" er in Europa tussen 1300-1600 uit zag.

⁸⁵ Hesiodus, *Werken en Dagen*, II, 11-24 in de vertaling van by Hugh G. Evelyn-White [1914], zie <http://www.sacred-texts.com/cla/hesiod/works.htm>); zie Lis 2009, 35 voor een iets afwijkende vertaling. Hesiodus beleefde de opkomst van de Griekse polis, zie Migeotte 2009, 5, 8, 28; voor de mening van Aristoteles: Idem 170-171.

Enkele eeuwen later komen we in China een vrije vertaling van hetzelfde inzicht tegen in de *Guanzi*, een inzicht dat later, niet toevallig in de Song-periode, weer in een iets andere versie werd opgeschreven. De betreffende passage in de *Guanzi* luidt:⁸⁶

"It is human nature not to refrain from going after profit or warding off danger when either is in sight.

Where profit is anticipated, traders will hurry around day and night, and make light of travelling over a thousand li to get it [...]

So where there is profit, no mountain can remain unclimbed, and no water is immune from penetration even if it is unfathomable."

Het is hier niet de plaats om met eindeloze citaten aannemelijk te maken dat winstbejag en markteconomie geen zeldzame combinatie vormen in de wereldgeschiedenis. Wel is het misschien aardig om te herinneren aan een suggestie die ik bij verschillende schrijvers vond of meende te vinden, nl. dat protest tegen de uitwassen van de markteconomie overal te vinden zijn waar de geldeconomie opkwam.⁸⁷ We zouden ze dus moeten aantreffen rond het midden van het eerste millennium voor onze jaartelling in het oostelijk deel van de Middellandse Zee, in Noord-India en in China. Ruwweg in dezelfde tijd dat daar geld als ruilmiddel ook het leven van de kleine man ging bepalen, komen we daar inderdaad filosofen en profeten tegen die compassie preken. Denk aan Boeddha, maar ook Pythagoras en andere Griekse filosofen, Oud-Testamentische profeten en wellicht ook Zarathustra.

Ik verlaat hiermee het ongetwijfeld meest speculatieve deel van mijn rede en concludeer dat het meer dan waarschijnlijk is, dat een wijdverbreide mentaliteit van winstbejag zowel als markteconomieën op meerdere tijdstippen in de geschiedenis en op verschillende plaatsen in de wereld zijn ontstaan. Hiervan uitgaande wil ik stilstaan bij een belangrijk soort arbeidsrelaties dat zich daarbinnen ontwikkelde, de loonarbeid en met name de beloning van de loonarbeiders. Zoals bekend voorspelden theoretici als Karl Marx voor ons deel van de wereld de onvermijdelijke verslechtering van de positie van de arbeiders, hun *Verelendung*.⁸⁸

Gelukkig is deze voorspelling niet uitgekomen, ironisch genoeg niet in het minst door de door Marx zelf opgerichte Eerste Internationale en de arbeidersbeweging die uiteindelijk daaruit volgde. Hoe het beloningsniveau van ongeschoolde arbeiders zich in andere markteconomieën ontwikkelde, kunnen wij zien in de grote regio tussen Italië en Mesopotamië voor bijna drie millennia (zie grafiek). In tegenstelling

⁸⁶ Geciteerd naar Wicks 1992, 11 die verwijst naar Hu Jichuang, *Chinese Economic Thought Before the Seventeenth Century* (Beijing: Foreign Languages Press, 1984, 39-40). Wick's verwijzing naar een vergelijkbare passage uit 1088 komt uit Shiba Yoshinobu, *Commerce and Society in Sung China* (Ann Arbor: The University of Michigan, 1970), 48.

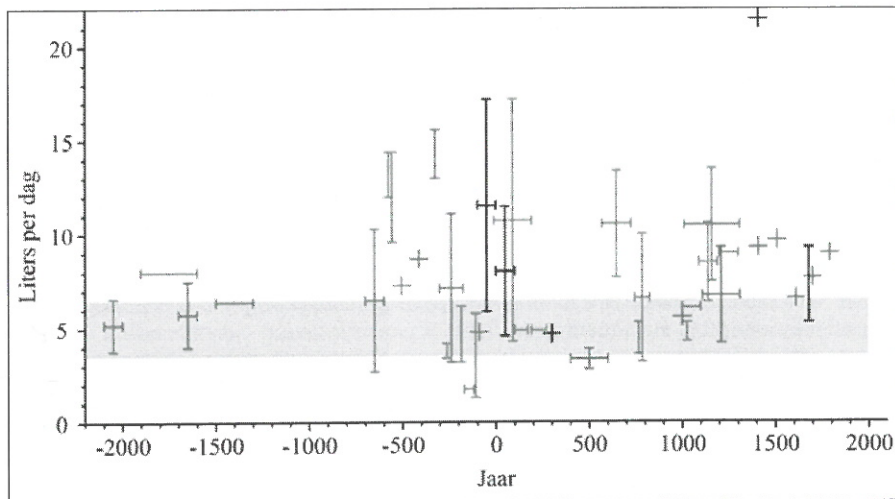
⁸⁷ De combinatie van verschillende passages in Bhattacharya 1996, 18, 28-34, 51 brachten mij voor het eerst op dit idee. Deze gedachte, indien überhaupt vruchtbaar, verdient uiteraard een veel fermere onderbouwing dan hier gebeurt. Marcel van der Linden wees mij op Thomson 1972, 251-252 (die op zijn beurt verwijst naar de classicus C.T. Seltman). Vgl. verder Thapar 2002, 160-173 (162: zij wijst er op dat Boeddha niet alleen compassie had, maar tegelijkertijd ook het winststreven goedkeurde).

⁸⁸ Marx, *Kapitaal*, 7. Abschn., 23. Kap., para 5: "Es folgt daraus, dass im Masse wie Kapital akkumuliert, die Lage des Arbeiters, welches immer seine Bezahlung, sich verschlechtert [...] Es bedingt eine Akkumulation von Kapital entsprechende Akkumulation von Elend."

tot Walter Scheidel, aan wie ik deze gegevens deels ontleen⁸⁹, meen ik dat deze reeks vooral opvalt door de fluctuaties tussen aan de ene kant een loonpeil ter hoogte van het bestaansminimum en anderzijds een maximum dat twee tot drie keer hoger ligt dan de Babylonische norm van 6 liter per man per dag.⁹⁰

Grafiek:

Daglonen voor ongeschoolde arbeid, uitgedrukt in liters tarwe per dag in Mesopotamië en het oostelijk Middellandse Zeegebied, ca. 2100 voor tot 1800 na het begin van onze jaartelling

Bron: Bijlage 1; toelichting: rood = Mesopotamië; blauw = Griekenland en de Levant; zwart = Italië; groen = Egypte (incl. Palestina); de gearceerde horizontale balk geeft Scheidel's "core range" aan.

De oorzaken van deze fluctuaties zijn nog lang niet duidelijk⁹¹, maar het is zeker niet zo dat de hoogst ontwikkelde markteconomieën die door deze gegevens omspannen

⁸⁹ Scheidel 2010, 452-458; Even pessimistisch als Scheidel is Harris 2011, hoofdstuk 2.

⁹⁰ Het "ideale" maandloon in Babylonië was gelijk aan 1 shekel of 180 liter graan (vriendelijke mededeling van Bert van der Spek). Dit komt in de buurt van weeflonen in Groot-Brittannië en India in de achttiende eeuw en steekt gunstig af bij die van dito landarbeiders (zie Parthasarathi 2011, 37-46; ik ga daarbij op basis van Van der Spek 1998, 250 uit van 0,587-0,788 kg tarwe per liter, ofwel 1,13-1,74 Britse ponden per liter. Voor 6 liter per dag gedurende minimaal 6 dagen betekent dit dat de Babylonische norm overeen komt met 41-63 pond tarwe per week); het bestaansminimum was 250 kilo per persoon per jaar (Van der Spek 2008, 41) wat neer zou komen op 1,3 liter per dag.

⁹¹ Interessant zijn wel sommige subregio's, zoals het dichtbevolkte Egypte waar de laagste lonen voorkomen, misschien ook de nasleep van een pas relatief laat – vanaf de Seleuciden – gemonetariseerde (Von Reden 2010, 41-47) en millennia lang tributair georganiseerde samenleving.

worden⁹² noodzakelijkerwijze een *Verelendung* van de ongeschoolde arbeiders teweeg gebracht hebben. Eerder in tegendeel. Vooral markteconomieën in goed georganiseerde staten lijken de loonarbeider het meest te bieden te hebben, denk in dit geval aan het Nieuw-Babylonische Rijk, Athene, het Romeinse Rijk, het Midden-Oosten onder de Abassieden, de Mamelukken en de Ottomanen en Renaissance Italië.⁹³ Hier zijn de effecten van “marktordening” zichtbaar, waarbij we overigens niet moeten vergeten dat dezelfde staten evengoed in staat waren tot de ordening en institutionalisering van onvrije arbeid!⁹⁴

Zo komen we ten slotte bij het laatste resultaat van recent onderzoek, nl. dat beloningsfluctuaties niet of niet alleen het resultaat zijn van blinde marktkrachten, maar ook van individuele en collectieve acties van loonarbeiders zelf. Dat dit voor de westerse maatschappij opgaat, behoeft weinig betoog. Institutionele economen en economisch historici wijzen sinds Douglas North op rechtszekerheid en onderhandelingsmogelijkheden als essentiële voorwaarden voor economische groei. Dit is zelfs uitgebreid tot de verhouding tussen man en vrouw binnen het huwelijk.⁹⁵ Maar het geldt niet minder voor de ontwikkeling van arbeidsverhoudingen in een maatschappij. Voor de westerse maatschappij moeten we dan denken aan de afschaffing van de slavernij, de beschermende wetgeving voor loonarbeiders en voor kinderen en vrouwen in het bijzonder, schoolwetgeving, het recht van vereniging en vergadering, ook van vakverenigingen, het stakingsrecht en ga zo maar door. De landen die dit rond 1900 het beste regelden zijn ook het welvarendste geworden.⁹⁶ Naast het vakverenigingswezen bloeiden ook daar andere organisatievormen zoals onderlinge verzekeringsfondsen en coöperaties.⁹⁷ Deze laatste waren ook populair bij de kleine zelfstandigen, denk aan de boerenbonden. Meer terug in de tijd is het belang van ambachtsgilden voor het succes van kleine zelfstandigen aangetoond, maar in een aantal gevallen ook voor hun knechten.⁹⁸

De mogelijkheid om te migreren en om als migrant elders succesvol een bestaan op te bouwen is een ander aspect van bedoelde arrangementen. De geografische mobiliteit in Europa is dan ook met de expanderende markteconomie vanaf in ieder geval 1500 enorm toegenomen, waarbij de industrialisatie en de verkeersrevolutie in de vorm van stoomschepen en treinen vanaf 1850 slechts een versnelling vormden van een al veel eerder ingezet proces. Overzeese migratie speelde daarbij natuurlijk een rol maar vlak ook de trek naar de steden niet uit.⁹⁹

⁹² Jursa 2010, 815-816 wijst op economische groei in de moderne zin van het woord zowel in Babylonië in de lange zesde eeuw voor onze jaartelling als in het Klassieke Athene.

⁹³ Ik dank deze suggestie naar aanleiding van de loontabel in de Bijlage aan Bert van der Spek.

⁹⁴ Het voorkomen van instituties die slavernij ordenen zegt overigens niets over de toe- of afname van het verschijnsel: Dandamaev geeft een afname van slavernij aan tussen Oud- en Nieuw Babylonië en Jursa komt tot dezelfde conclusie; voor de Romeinse expansie zou het omgekeerde kunnen gelden.

⁹⁵ De Moor en Van Zanden 2006; Howell 2010, hoofdstuk 2 biedt een boeiende uitwerking ten aanzien van de arbeid van man en vrouw in West-Europa tussen 1300 en 1600; zie ook Van Nederveen Meerkerk 2008.

⁹⁶ Hu en Manning 2010.

⁹⁷ Van der Linden 2008.

⁹⁸ Prak, Lis, Lucassen en Soly 2006.

⁹⁹ Lucassen en Lucassen 2009 en 2011.

Het is vervolgens de vraag in hoeverre deze factor – gunstige institutionele arrangementen voor met name kleine zelfstandigen en loonarbeiders – in de vroegere markteconomieën die ik meen te kunnen onderscheiden een rol van betekenis hebben gespeeld. Ook dit aspect van de “global labour history” staat nog in de kinderschoenen, maar inmiddels zijn zoveel voorbeelden hiervan bekend, dat we gevoeglijk kunnen ophouden om welvaartsverbeteringen daar aan Sinterklaas toe te schrijven. Een goede analytische structuur ontbreekt echter nog.¹⁰⁰ We moeten daarbij denken aan gilden, niet alleen in West-Europa maar ook daarbuiten en voor de klassieke oudheid, waar dit weliswaar een oud, maar evenmin uitgeput thema is.¹⁰¹ Verder volsta ik met een korte bespreking van vroeger en niet-Europese wetgeving ten aanzien van arbeid en collectieve acties die daardoor mogelijk werden gemaakt. Ik concentreer me hierbij op het Midden-Oosten en India.

In de oudst overgeleverde wetsteksten, denk aan Hammurabi, zijn bepalingen ten aanzien van arbeidsverhoudingen in het Midden-Oosten al te vinden.¹⁰² Minder bekend is misschien wat de Islamitische geleerden daarover te melden hebben.¹⁰³ Zowel in de Malikitische als in de Hanafitische rechtsscholen worden alle soorten arbeidsverhoudingen erkend en uitgebreid besproken. Aansluitend bij wat ik eerder vertelde over de groepsgewijze oderaanneming van werk zijn er de regelingen ten aanzien van wat Udovitch “labor partnerships” noemt. Het Islamitisch recht besteedt veel aandacht aan het economisch fenomeen “partnerschap”, waarbij sprake kan zijn van individuen die geld, goederen, of vaardigheden samenbrengen om iets te ondernemen. Bij het bundelen van vaardigheden bestaat het kapitaal in deze redenering uitsluitend of primair uit de arbeid en de vaardigheden van de partners en het wordt daarom ook wel een “compagnonschap van lichamen” genoemd. Waar de Hanafitische school alleen spreekt over geschoolde en sedentaire handwerkslieden zoals smeden en wevers, sluit de Malikitische school veel grotere beroepsgroepen in.

Toen Moslim heersers het grootste deel van India onderwierpen troffen zij daar niet alleen een hoog ontwikkelde en al lang gemonetariseerde samenleving aan, maar ook een meer dan duizend jaar oud rechtssysteem dat naast de inkomstenbronnen van de priester- en krijgerskaste zelfstandige arbeid zoals landbouw en handel voor de Vaisyas en loonarbeid voor de Sudras erkent en beschermt.¹⁰⁴ Wat dit betekende in de praktijk en vooral ook in combinatie met het later geïntroduceerde Islamitische en de nog weer later geïntroduceerde koloniale rechtssstelsels weten we nog nauwelijks. In laat-koloniaal India was de arbeidersbeweging zwak, maar dat hoeft niet noodzakelijkerwijs ook zo geweest te zijn in eerdere periodes. Zo werden de seizoenarbeiders van de buskruitfabriek in Ichapur ten noorden van Calcutta in de jaren 1790 – met 2.500 arbeiders toen een van de grootste fabrieken ter wereld – niet alleen redelijk betaald, maar zij hadden daar zelf ook voor gevochten. Een indrukwekkend aantal stakingen en andere collectieve acties waren daarvoor nodig, onder meer uitmondend in een uitke-

¹⁰⁰ Zie echter Van der Velden et al. 2007 en <http://socialhistory.org/en/stakingen> en <https://collab.iisg.nl/web/labourconflicts/datafiles>.

¹⁰¹ Lucassen, de Moor en Van Zanden 2008.

¹⁰² Leick 2002, 186-187.

¹⁰³ Udovitch 1961; voor een kritische visie op de relatie tussen Islamitische wetgeving en economische ontwikkeling zie Kuran 2011.

¹⁰⁴ Derrett 1957.

Het arbeidscontract zoals wij dat kennen in West-Europa heeft twee bronnen: het dienstboden- en het handelsrecht.¹⁰⁸ De rechtspositie van dienstboden en daarmee verwant die van ambachtsknechten en –leerlingen was paternalistisch van aard. De loonafhankelijke werd in principe beschouwd als een kind onder het vaderlijk (of moederlijk) gezag van de werkgever waarbij hij of zij dikwijls ook inwoonde. Dat type arbeidsverhoudingen bevatte daarmee allerlei onvrije aspecten. In het Angelsaksische recht betekende dit zelfs dat contractbreuk onder het strafrecht en niet onder het burgerlijk recht viel.¹⁰⁹ Het arbeidscontract, opgevat als een overeenkomst tussen een vrije werkgever en een even vrije werknemer, volgde daarentegen de spelregels van willekeurige welk handelscontract. We zagen al dat hetzelfde gold voor de middeleeuwse Islamitische wereld waar de 9de eeuwse Mudawwana stelt: “Alles wat is toegestaan in een compagnonschap op basis van dirhams is toegestaan in een, gebaseerd op de handen van de compagnons.”¹¹⁰

In de negentiende eeuw kreeg ook in de Angelsaksische wereld het tweede principe de overhand, eerst in de Verenigde Staten en na een halve eeuw ook in Engeland zelf, terwijl het via de principes van de Franse Revolutie in de rest van Europa al gemeengoed was geworden. Uitgebouwd met algemeen verbindend verklaarde cao's ontstond zo ons huidige uitgebreide arbeidsrecht. Dit stelsel is de laatste decennia onder vuur komen te liggen en een wapenstilstand lijkt nog veraf. De aanval gold in eerste instantie niet het arbeidscontract en zijn wettelijke bescherming als zodanig, maar de secundaire arbeidsvoorwaarden en de manier waarop zij in de vorm van een welvaartsstaat waren gegoten. Nauwelijks was deze volledig opgetuigd of de oliecrisis van 1973 en vooral het grote beroep dat op de verschillende regelingen werd gedaan, leidden tot grote vragen over de houdbaarheid van het systeem. Dat grote beroep kwam trouwens niet alleen van individuele rechthebbenden, maar vooral ook van werkgevers- en werknemersorganisaties die de ontslagen enthousiast omtoverden in toegangsbewijzen tot regelingen als WW en WAO. In het publieke debat werden gebruik, misbruik en oneigenlijk gebruik van de sociale voorzieningen een onontwarbare kluit, zeker waar en wanneer deze ook nog eens verbonden werd met de integratieproblematiek van immigranten en hun nakomelingen.¹¹¹ Alle Europese landen kennen varianten van dit verhaal.

Met de sindsdien voortdurend terugkomende kleine en grote economische crises werd ook het arbeidscontract als zodanig mikpunt. Allereerst werd het staatsmonopolie op de arbeidsbemiddeling langzaam maar zeker afgebroken. Dit was in de Duitstalige wereld het best ontwikkeld in felle concurrentie met privé-arbeidsbemiddelingsbureaus. In 1922 kwam met het Reichsarbeitsnachweisgesetz de arbeidsbemiddeling geheel in handen van de staat die de uitvoering overliet aan de georganiseerde werkgevers en werknemers.¹¹² Dergelijke modellen kwamen overal tot stand, niet in het

¹⁰⁸ Lucassen 1995, 381-383; Stanziani 2009, 381-384; Espada Lima 2009, 399-402; Caracausi 2011; Lourens en Lucassen 1987, 38-41 voor een interessant conflict tussen beide systemen in het geval van Lipper steenbakkers in de provincie Groningen circa 1850.

¹⁰⁹ Steinfeld 1991; Stanziani 2008 en 2009.

¹¹⁰ Udovitch 1961 met een verwijzing naar hoofdstuk XII van de *Mudawwana* van Sahnun ibn Sa'id ibn Habib at-Tanukhi (160 AH – 240 AH; 776/7 – 854/5) van de Malikitische rechtsschool van Kairouan.

¹¹¹ Leo Lucassen en Jan Lucassen 2011.

¹¹² Faust 1986; Van Bakkum 1996; Lucassen 2000.

minst omdat de ILO zich hiervan een krachtige pleitbezorger ging betonen. Bovendien paste dit prima in het kader van de na-oorlogse Keynesiaanse economische politiek. Inmiddels wordt er in Europa, onder aanvoering van de Europese Commissie, een heel ander deuntje gefloten: flexibele contracten zouden economisch veel voordeliger zijn, niet alleen voor de werkgever, maar ook voor de werknemer. Iedereen een kleine zelfstandige die het beste zijn of haar individuele belangen kan behartigen. Geen wonder dat het ontslagrecht, of liever de ontslagbescherming wijdverbreid als een van de oorzaken wordt aangewezen waarom Europa maar niet uit de crisis kan ontsnappen. Inmiddels is inderdaad het aantal zzp-ers aanmerkelijk toegenomen, maar niet alleen uit vrije wil. Veel verborgen werkloosheid wordt ermee gemaskeerd. Daarnaast is het aantal vaste aanstellingen sterk teruggelopen en het aantal tijdelijke arbeidscontracten toegenomen.

In andere delen van de wereld heeft het Europese model een tijdlang navolging gevonden, eerst vooral in het kader van het kolonialisme, onder meer doordat de ILO de koloniale machthebbers steeds meer op de huid ging zitten. De aandacht verschoof daarbij van het tegengaan van onvrije arbeid naar het bevorderen van arbeidsrecht, collectieve overeenkomsten, arbeidsbescherming en verzekering van arbeidsrisico's.¹¹³ In de koloniale context kwam daarvoor natuurlijk allereerst de kleine overheidssector in aanmerking, niet in het minst omdat daarin heel wat ambtenaren uit het moederland werkzaam waren.¹¹⁴ De eerste vakbonden buiten de Atlantische Wereld waren dan ook die van ambtenaren en van treinpersoneel en vooral machinisten. Daarop volgden de grote door Europeanen gedomineerde ondernemingen zoals de textielfabrieken en mijnen in een land als India. In de laat- en postkoloniale periode probeerden dit soort vakbonden hun model uit te breiden naar de rest van de samenleving. Die delen waarvoor de meer uitgebreide arbeidswetgeving en erkende invloed van arbeidersorganisaties golden werden daarmee de "formele sector" genoemd, terwijl de rest – de overgrote meerderheid van de werkende bevolking – onder de "informele sector" viel.¹¹⁵

In tegenstelling tot deze tendens om de nog kleine formele sector langzaam uit te breiden is deze de laatste decennia juist weer gekrompen. Dit heeft deels te maken met de denationalisering van industrieën en diensten in een groot aantal landen. De informele sector en "casualisering" zijn wereldwijd aan de winnende hand. Daartoe dragen zeker de veranderingen in het voormalige communistische machtsblok bij. Opmerkelijk is bijvoorbeeld de *de facto* informalisering van de arbeid in een land als China waar het liberale ideaal van de arbeider als kleine ondernemer die zichzelf verbetert door voortdurend van baan te wisselen werkelijkheid is geworden, zoals beeldend verwoord in Leslie T. Chang's *Fabrieksmeisjes*. Haar hoofdpersoon Wu Chunming, dan 17 jaar, schrijft in haar dagboek:¹¹⁶

*"Wu Chunming, je kunt niet elke dag zo doorgaan met leven!
Denk toch eens na: je bent al een half jaar in deze fabriek, maar wat heb je
daarmee nu eigenlijk bereikt?"*

¹¹³ Hu en Manning 2010.

¹¹⁴ Zie o.m. Van der Linden 2008, 222-224 en verschillende bijdragen in Lucassen 2006.

¹¹⁵ Bhattacharya en Lucassen 2005; Candland en Sil 2001.

¹¹⁶ Chang 2009, 57 (waarschijnlijk in 1994). Met dank aan Guus van Wechem voor de tip.

*Je weet dat je geen enkel vooruitzicht hebt als je je hele leven migrantenarbeid verricht op de afdeling Gietvormen voor Plastic.
Dus moet je gaan jobhoppen en een baan vinden waarover je tevreden kunt zijn."*

Het behoeft geen betoog dat dit een tijd lang goed kan gaan maar dat een dergelijke nerveuze souplesse en zelfverbetering voor het merendeel van de arbeidende bevolking voor het grootste deel van hun leven simpelweg geen optie is.

De intensivering van de arbeidsinspanningen per huishouden, vooral door de toegenomen loonarbeid van vrouwen is een tweede opvallend fenomeen van de afgelopen decennia. Opvallend omdat het een trendbreuk betekent met de langzame, maar onmiskenbare vermindering van het aantal arbeidsuren sinds de negentiende eeuw¹¹⁷ met als hoogtepunt (of dieptepunt volgens sommigen) de invoering van de 35-urige werkweek in Frankrijk in 1998. Deze tendens leek logisch, omdat men bij toenemende mechanisering en bijgevolg groeiende arbeidsproductiviteit in kortere tijd meer kon produceren en – bij een redelijke welvaartsspreiding – deze producten ook door de producenten zelf weer geconsumeerd konden worden. De beruchte 12-urige en nog langere werkdagen van de negentiende-eeuwse fabrieksarbeiders, mannen, vrouwen én kinderen zonder onderscheid, werden stapsgewijs beperkt. De eerste belangrijke etappe werd voltooid met de inwilliging van de acht-urendag. In Nederland gebeurde dat in 1919, in de nadagen van de woelig geëindigde Eerste Wereldoorlog.¹¹⁸ En de arbeidersbeweging was er trots op. De Franse socialist en minister-president Léon Blum die in 1936 de 40-urige werkweek invoerde, merkte geëmotioneerd op, dat hem bij die zeldzame gelegenheden dat hij het ministerie verliet om een lange wandeling door de banlieue te maken, het idee bekwam te hebben bijgedragen aan het mooier en lichter maken van het moeilijke en donkere leven van de arbeiders. Hij zag dan namelijk de wegen vol met fietsen, tandems en motoren met daarop fleurig geklede arbeiders-echtparen die een natuurlijke en eenvoudige coquetterie uitstraalden vanwege het idee van vrije tijd alleen al. Het ging er niet alleen om dat ze niet meer in de kroeg zaten of meer tijd voor hun gezin hadden, maar, aldus Blum, "zij hadden een perspectief op de toekomst gekregen, zij hadden hoop gekregen."¹¹⁹

De tweede etappe in de meeste Europese landen was de invoering van de vrije zaterdag en daarmee van de 40-urige werkweek. In Nederland besloot de Tweede Kamer daartoe op 23 december 1960. In de jaren daarop werden de vakantie-uren nog sterk uitgebreid. Als ik mijn officiële cao-werktijd zou omrekenen naar de zesdaagse werkweek van mijn grootvader de sigarenmaker en van mijn overgrootvader de linnenwever, zou ik op een werkdag van slechts vijf en een half uur uitkomen.¹²⁰ Zij zou-

¹¹⁷ Cross 1988 en 1989; voor een eerdere toename van de arbeidstijd zie de Vries 1994 en 2008.

¹¹⁸ Heerma van Voss 1991 (zoals in de meeste omringende landen kwam het uiteindelijk niet neer op een 45-urige maar op een 48-urige werkweek voor de belangrijkste delen van de industrie).

¹¹⁹ Lafargue 1969, 78 ("on leur avait ouvert une perspective d'avenir, on avait créé chez eux un espoir").

¹²⁰ Bij een volledige werkweek van 38 uur en gemiddeld 264 verlofuren per jaar (deze variëren van minimaal 232 tot 272 uur afhankelijk van de leeftijd: hoe ouder hoe meer vakantie-uren), ofwel ca. 5 uur per week, kom ik voor een voltijds werkende IISG-er op ca 33 werkuren per week (met dank aan mijn collega collega Angelika Wank voor de informatie).

den het simpelweg niet geloven dat ik met loonarbeid zoveel meer te besteden heb voor minder dan de helft van hun werktijd!

Maar aan deze tendens van steeds minder arbeid en steeds meer vrije tijd is een einde gekomen, althans voorlopig. Zoals de vijfdaagse werkweek in de Verenigde Staten tien jaar eerder dan in Europa werd ingevoerd, is daar ook nu weer de ommekeer voor het eerst zichtbaar geworden. Al met al maken Amerikaanse echtparen veel meer arbeidsuren dan hier en genieten zij de helft van onze vakantiedagen, maar ook in Europa neemt de arbeidstijd toe. In Nederland is deze tendens vooral zichtbaar in de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen, ook al is hier het gemiddeld aantal door vrouwen gewerkte uren beduidend lager dan in andere Europese landen.¹²¹

Ik ga hier verder niet in op deze paradox van grotere arbeidsproductiviteit, meer uren en dalende koopkracht die al jaren in de Atlantische wereld zichtbaar is maar constateer wel dat deze ontwikkeling in schril contrast staat met die van de daaraan voorafgaande eeuw. Een dergelijk contrast werd ook 150 jaar geleden door velen ervaren, die toegenomen mechanisatie en productie niet konden rijmen met toenemende arbeidsuren en toenemende ellende voor de arbeidersgezinnen. De al eerder aangehaalde Paul Lafargue schreef begin 1880 een gloedvol en sarcastisch pamflet met de titel *Le droit à la paresse*, waarin hij niet zozeer opkwam voor het recht op luiheid, maar vooral voor het recht op vrije tijd.¹²² Als in een gebed sluit hij deze tirade tegen het afbeulen van de arbeiders af met de verzuchting:

*“O Luiheid, heb medelijden met onze lange miserie.
O Luiheid, moeder van de kunsten en de nobele deugden, wees balsem voor de
menselijke angsten!”¹²³*

Een futuristische echo hiervan horen we bij de Russische kunstenaar Malevitsj (1921):

*“alles wat er in het verleden werd verricht was slechts het werk van de mens;
in het heden is de mens niet meer alleen, maar met de machine.
In de toekomst zal alleen nog de machine, of iets wat daarmee overeenkomt,
overblijven”.¹²⁴*

Dat was het optimisme van vlak na de Russische Revolutie, maar bij Lafargue zijn de bourgeois nog de grote boosdoeners. Zij consumeren alles wat de arbeiders produceren en gaan aan hun schranzen, zuipen en liederlijk gedrag ten onder.¹²⁵

Praktisch tegelijkertijd en onafhankelijk van Lafargue¹²⁶ verbaasde de Schotse ondernemer Alexander Wylie zich over dezelfde paradox. In zijn *Labour, Leisure and*

¹²¹ Portegijs 2008.

¹²² Lafargue 1969.

¹²³ Lafargue 1969, 149 (“O Paresse, prends pitié de notre longue misère! O Paresse, mère des arts et des nobles vertus, sois le baume des angoisses humaines!”).

¹²⁴ Malevitsj 2006, 27 (oorspronkelijke tekst 1921).

¹²⁵ Lafargue 1969, 136.

¹²⁶ Ik kan in ieder geval geen verwijzing van dien aard vinden. Beide schrijvers citeren wel naar werken in elkaars taal. Wylie's grote autoriteiten zijn Robert Dudley Baxter, Robert Giffen en M. G. Mulhall. Hij beschrijft zichzelf als mede-eigenaar van een textielververij en -drukkerij in Renton nabij

Luxury wijst ook hij met de beschuldigende vinger naar zijn medefabrikanten en naar economen die volgens hem met drogredenen de lange arbeidstijden en de onrechtvaardige sociale ongelijkheid verdedigden. Uiteindelijk zijn volgens hem de arbeiders zelf echter evengoed slachtoffers van de zucht naar luxe als hun bazen.¹²⁷ Zij spenderen een onevenredig groot deel van hun loon aan drank, tabak en overmatig snoepen, in plaats van aan de opvoeding van hun kinderen en aan sparen voor tijden van tegenspoed. Arbeiders kunnen verder het beste hun geld uitgeven aan verstandige voeding, consumentencoöperaties, onderlinge arbeidersverzekeringen en woningbouwverenigingen. Voor we, ongetwijfeld met de volledige instemming van Paul Lafargue, in hoongelach uitbarsten over zoveel onbenul dienen we te beseffen dat een deel van de arbeiders precies deed wat Wylie voorstelde.¹²⁸ Dit waren tevens allemaal belangrijke punten van de moderne arbeidersbeweging die uiteindelijk ook de arbeidstijdverkortening bevocht.

Hiermee kom ik aan de derde trendbreuk in de hedendaagse arbeidsverhoudingen, de verzwakking en uitholling van de arbeidersbeweging. Anders uitgedrukt, de privatisering van primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden door de verschuiving van de macht van de instituties naar die van “de markt”. Vanaf eind achttiende eeuw in Engeland en vanaf het midden van de negentiende eeuw zijn in Europa de vakbonden opgekomen en parallel daaraan, we zagen het al, andere typen organisaties zoals onderlinge verzekeringen en consumentencoöperaties.¹²⁹ In veel landen wisten de vakverenigingen op nationaal niveau veel macht te veroveren, denk aan de Duitse DGB of de Engelse TUC, maar denk ook aan de plaats van de Nederlandse Vakbeweging in de SER en de andere organen van het poldermodel. De organisatiegraad, dat wil zeggen het aantal leden als percentage van de totale werkende bevolking groeide lange tijd met ups en downs maar is hier sinds 1950 blijven steken rond de 40%. Vanaf 1980 is hij zelfs snel terug gaan lopen naar nog maar 24% in 1989, waarmee alle winst tot 1920 in een klap verloren ging.¹³⁰ Op dit moment staat de teller volgens het CBS op ongeveer 20%. Als actieve verenigingen van arbeiders stellen onderlinge verzekeringen en coöperaties bovendien al lang niets meer voor.

Deze terugloop heeft allerlei oorzaken, maar voor de organisaties zelf is het uitblijven van nieuwe leden en bijgevolg de vergrijzing van het ledenbestand misschien wel het meest zorgelijke. Hoewel de oorlogsverklaring van sommige regeringen aan de vakbeweging zeker ook heeft meegespeeld – denk aan Thatcher’s onbarmhartige confrontatie in 1984-1985 met de Engelse mijnwerkers onder leiding van Arthur Scargill – is toch de desinteresse van het overgrote deel van de loonarbeidende bevolking uiteindelijk doorslaggevend geweest. Dat geldt zeker voor de Europese landen waar het lidmaatschap in het algemeen vrijwillig is, de lidmaatschapsgelden laag en de

Dumbarton. Hij is dus waarschijnlijk identiek aan het gelijknamige parlementslid (1838-1921) dat van 1895 tot 1906 Dumbartonshire in het Lagerhuis vertegenwoordigde.

¹²⁷ Wylie 1884, 53-54.

¹²⁸ Van der Linden 2008, hoofdstukken 5-7; Hu en Manning 2010; voor een eerdere periode Prak et al., hdst. 7.

¹²⁹ Van der Linden 2008, hoofdstukken 7 en 8. Productiecoöperaties van loonarbeiders zijn nooit een succes geweest, tenzij men de groepsgewijze oderaanneming daaronder zou willen laten vallen.

¹³⁰ Jan Peet stelde een mooie statistiek samen voor de periode 1894-1991 (Peet, Altena en Wiedijk 1998, 779-793).

gemiddelde werknemer niet vanwege het lidmaatschap van een bond voor zijn of haar baan hoeft te vrezen.

Wereldwijd is eenzelfde tendens te bespeuren, zij het dat daar zoals we zagen de organisatiegraad in het algemeen al veel lager was. In veel landen die ook de facto het recht van vereniging en vergadering kennen is slechts een paar procent van de arbeidende bevolking lid van een bond. Het resultaat is dan ook dat wereldwijd slechts tussen de 5 en 10 procent van alle loonarbeiders lid is van een traditionele vakbond.¹³¹ Natuurlijk zijn er meer en minder revolutionaire alternatieven, maar die veranderen deze percentages niet wezenlijk. Wel wordt ons zicht op de betekenis van deze trend tot desorganisatie versluierd doordat we te weinig aandacht hebben voor de *interne* arbeidsverhoudingen. Die bestaan immers niet alleen uit gedeeld vakbondslidmaatschap of incidentele deelname aan collectieve acties. Niet alleen is de interne dynamiek sterk in groepsgewijs aangenomen werk zoals we zagen, maar de onderlinge werkverhoudingen van loonarbeiders met een individueel looncontract zijn evenzeer een integraal onderdeel van de geschiedenis van de arbeid.¹³²

De drie hier geschetste trendbreuken sinds de jaren 1970 hangen uiteraard met elkaar samen, maar daarmee zijn ze nog niet verklaard. Natuurlijk is de laatste decennia het neo-liberale geloof van academici en politici in de superioriteit van één abstract instituut, “de markt”, enorm toegenomen ten koste van dat in andere instituties zoals vakbonden, ondernemersorganisaties en de sociaal-economische politiek van nationale staten.¹³³ En natuurlijk hebben de opeenvolging van wereldwijde crises sinds 1973, de versnelde mondialisering sindsdien, alsmede de eenwording van Europa en de verschuiving van de economische macht van de Atlantische wereld naar Azië en andere delen van de wereld, daarmee te maken. Dat wil echter nog niet zeggen – zeker nu de nieuw bejubelde oplossingen minder soelaas blijken te bieden dan beloofd – dat de implicaties voor de verdere ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen duidelijk zijn.

Lang meenden sociale wetenschappers, inclusief historici van de arbeid, redelijk goed te weten waar de maatschappij stond, hoe zij daar gekomen was en hoe het dus waarschijnlijk verder zou gaan. Als wij eerlijk zijn, moeten wij nu echter bekenen grotendeels in het duister te tasten. We hebben onze netten steeds breder uitgeworpen in de goede hoop zo eindelijk verder te komen. De geschiedenis van de arbeid, maar nu die van de hele wereldbevolking op de hele lange termijn moet domweg nog geschreven worden.¹³⁴ Voor menigeen misschien een martelende gedachte, maar niet voor historici.

¹³¹ Van der Linden 2008, 280; vgl. Candland en Sil 2001. Door de sterke toename van de werkende wereldbevolking die loonarbeid verricht zijn de onderlinge variaties natuurlijk veel groter geworden. Dit zou mede de verminderde onderlinge solidariteit en dus organisatiebereidheid kunnen verklaren.

¹³² Inspirerende voorbeelden bieden Davids 1980 en Ramaswami 2007. Dit sluit ook aan bij het in de sociale geschiedenis verwaarloosde thema van de arbeidsproductiviteit (vgl. Kessler en Lucassen 2012; Lucassen en Unger 2011).

¹³³ Hu en Manning 2010; Ironisch is het in zekere “opslokken” van de loonarbeiders en hun instituties door de markt wanneer we denken aan het beleggingsgedrag van zowel arbeiders (met name in de V.S.) als hun pensioenfondsen (met name in Europa). Met dank aan Jaap Kloosterman voor deze interessante observatie.

¹³⁴ Vgl. Weber 1909, 182: “Das Kontinuum der mittelländisch-europäischen Kulturentwicklung kannte bisher weder abgeschlossene ‚Kreisläufe‘ noch eine eindeutig orientierte ‚gradlinige‘ Entwicklung.”

AFSCHIEDSWOORDEN

Mijnheer de rector,
Dames en heren,

Graag spreek ik enkele woorden van dank uit. Allereerst voor Eric Fischer en Jan Luiten van Zanden die in hun functie van respectievelijk directeur van het IISG en hoogleraar sociaal-economische geschiedenis aan de VU deze leerstoel in het leven hebben geroepen en hem aan mij hebben toevertrouwd. Ik ben uiteraard ook blij dat deze leerstoel gecontinueerd wordt. Na een aantal jaren werd Karel Davids hier mijn collega proximus en de intensieve samenwerking met hem, maar ook met andere collega's aan de VU is steeds heel plezierig geweest. Mijn grootste taak lag echter in de opbouw van een onderzoeksafdeling bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis en het was een waar genoegen daar samen te mogen werken en denken met Marcel van der Linden, Jaap Kloosterman, Lex Heerma van Voss, Piet Lourens en Gijs Kessler, als ook Karin Hofmeester, Aad Blok, Elise van Nederveen Meerkerk en verder Irina Novicenko, Jan Kok, Ulbe Bosma, Erik Jan Zürcher, Marco van Leeuwen, Willem van Schendel die mij India leerde kennen, Touraj Atabaki en vele andere collega's die het mij hopelijk vergeven dat ik hun namen hier niet afzonderlijk noem. Buiten VU en IISG wil ik nog enkele andere collega's bedanken met wie ik intensief heb mogen samenwerken en van wie ik veel geleerd heb: Rina Lis en Hugo Soly uit Antwerpen, Maarten Prak en Sabyasachi Bhattacharya uit New Delhi, als ook Dick Unger uit Vancouver, Peter Spufford uit Cambridge, Patrick Manning uit Pittsburg, Christine Moll-Murata uit Bochum, Josef Ehmer uit Wenen, Tine de Moor en meer recent Jelle van Lottum en Matthias van Rossum. Ook hier verontschuldig ik me voor de niet genoemden en dat is nodig want ik realiseer mij maar al te goed dat ik zeker de laatste decennia heb mogen werken in een bijzonder collegiaal vakgebied! Ik heb altijd geweldig genoten van het begeleiden van proefschriften en wil dan ook in een keer – maar niet zonder Bibi Panhuysen te vergeten – al mijn promoti bedanken, van Jacques van Gerwen tot en met Joost Welten en tevens mijn promovendi voor de kans die zij mij daartoe geboden hebben. Mutatis mutandis geldt dat voor mijn studenten gedurende de laatste 40 jaar. Deze rede gaat over de geschiedenis van de arbeid, maar ik leid ook nog een niet zo geheim leven als migratiehistoricus en de liefde voor dat specialisme kan ik gelukkig met velen delen, maar laat ik Rinus Penninx, Annemarie Cottaar, Wim Willems en bovenal mijn broer Leo hier met nadruk noemen en alle andere collega's in binnen- en buitenland in hun naam bedanken. Aanzienlijk duisterder zijn mijn numismatische strapatsen, waarbij in ieder geval Bert van Beek, Jan Lingen en Sanjay Garg mijn erkentelijkheid verdienen. En tot slot dank aan mijn familie en dierbaren thuis, Lieske bovenal.

Mijnheer de rector, zeer gewaardeerde toehoorders,

Ik heb gezegd.

Bijlage: Graanlonen (liters per dag) voor ongeschoolde arbeiders in het Midden-Oosten en het oostelijke Middellandse Zeegebied op de hele lange termijn.¹³⁵

plaats	Liters tarwe per dag	periode	Bronnen en opmerkingen
Sumer	4.8 (4-6.4)	2100-2000	Jursa 2010, 814-815
Babylonië	8	1900-1600	Jursa 2010, 814-815
	4-7.5	1700-1600	Jursa 2010, 814-815
Nuzi	6.4	1500-1300	Jursa 2010, 814-815
Assyrië	(2.67- 10.31 ; m 5.33)	700-600	Jursa 2010, 814-815
Zuid-Babylonië	12-14.4 in natura	580-570	Jursa 2010, 814-815
	13.3-12 in geld		Jursa 2010, 814-815
(Noord) Babylonië	9.6-14.4 (m 12)	550-540	Jursa 2010, 814-815
Noord-Babylonië	7.3 (of minder)	505	Jursa 2010, 814-815
Athene	8.7	425-400	Jursa 2010, 814-815; Scheidel 2010, 453
Athene	13-15.6	330-320	Jursa 2010, 814-815; Scheidel 2010, 453
Delos	3.2- 11.1 (4.6- 8.6 ?)	300-175	Jursa 2010, 814-815; Scheidel 2010, 453
Egypte	3.4-4.2	270-250	Scheidel 2010, 453
Egypte	3.2-6.2	210-180	Jursa 2010, 814-815
Egypte	1.6-1.9	170-120	Scheidel 2010, 453
Egypte	1.3-5.8 (2.6-3.1?)	130-90	Scheidel 2010, 453
Babylon	4.8 (?)	90	Jursa 2010, 814-815
Rome	(>5.9?? < 11.8-17.2 ??)	100-0	Scheidel 2010, 453
Pompeii	(4.6- 11.5 ??)	0-100	Scheidel 2010, 453
Palestina	(8.6 ?? 4.3- 17.2 ?)	0-200	Scheidel 2010, 453
Egypte	4.9	100-170	Scheidel 2010, 453
Egypte	4.9	190-270	Scheidel 2010, 453
Romeinse Rijk	4.7	301	Jursa 2010, 814-815; Scheidel 2010, 453
Levant	2.8-3.9	400-600	Scheidel 2010, 453
Egypte	> 7.7-13.4	570-725	Scheidel 2010, 453
Mesopotamië	3.6-5.3	760-770	Jursa 2010, 814-815
Egypte	(3.2- 10 ?)	745-825	Scheidel 2010, 453
Constantinopel	(5.6?)	1000	Scheidel 2010, 453
Egypte	(>?)4.3-5.3	1000-1050	Scheidel 2010, 453
Mesopotamië	6.1	1000-1100	Scheidel 2010, 453
Caïro	7.5-13.5	1000-1300	Jursa 2010, 814-815
Egypte	6.4- 10.6	1100-1200	Scheidel 2010, 453
Constantinopel	(4.2- 9.3 ?)	1100-1300	Scheidel 2010, 453
Mesopotamië	9	1200-1300	Scheidel 2010, 453
Constantinopel	9.3	1400-1420	Scheidel 2010, 452
Florence/Milaan	21.5	1410	Jursa 2010, 814-815
Constantinopel	9.7	1500-1520	Scheidel 2010, 452
Constantinopel	6.6	1600-1620	Scheidel 2010, 452
Constantinopel	7.7	1680-1720	Scheidel 2010, 452
Florence/Milaan	5.3- 9.3	1690	Jursa 2010, 814-815; Scheidel 2010, 437
Constantinopel	9	1780-1800	Scheidel 2010, 452

M = mediaan; ? = onzeker; ?? = zeer onzeker; vet betekent hoger dan en cursief lager dan Scheidel's "core range" van 3,5-6,5 liter.

¹³⁵ Voor de vroege Mesopotamische gegevens heb ik de voorkeur gegeven aan de cijfers van Jursa, voor het overige heb ik Scheidel gevolgd, maar ik heb zijn "single source" data niet overgenomen.

Literatuur

- Adivassio, J.M., Olga Soffer, and Jake Page, *The Invisible Sex. Uncovering the True Roles of Women in Prehistory* (New York: Smithsonian Books / Harper Collins, 2007).
- Anderson, Nels, *Work and Leisure* (London: Routledge and Kegan Paul, 1961).
- Bales, Kevin, *Disposable People. New Slavery in the Global Economy* (Berkeley: University of California Press, 1999).
- Idem, *Understanding Global Slavery. A Reader* (Berkeley: University of California Press, 2005).
- Barber, Elizabeth Wayland, *Women's Work. The First 20,000 Years. Women, Cloth, and Society in Early Times* (New York & London: W.W. Norton, 1994).
- Bartelt, Fritz, und Eckhard Schinkel (H.), *Gut Brand! Leben und Arbeit der Lipper Ziegler um 1900. Ein Lesebuch*. (Hagen: Westfälisches Landesmuseum, 1986).
- Bekkum, Ronald van, *Tussen vraag en aanbod. Op zoek naar de identiteit van de Arbeidsvoorzieningsorganisatie* (Den Haag, 1996).
- Bernhard, Ludwig, *Die Akkordarbeit in Deutschland* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1903).
- Bhattacharya, S., *Buddha for the Young* (New Delhi: National Book Trust, 1996).
- Bhattacharya, Sabyasachi, and Jan Lucassen (Eds.), *Workers in the Informal Sector. Studies in labour History 1800-2000* (New Delhi: Macmillan, 2005).
- Blumenthal, Debra, *Enemies and Familiars. Slavery and Mastery in Fifteenth-Century Valencia* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2009).
- Botton, Alain de, *The Pleasures and Sorrows of Work* (London: Penguin, 2009).
- Brass, Tom, "Some Observations on Unfree Labour, Capitalist Restructuring, and Deproletarianization", in: Tom Brass and Marcel van der Linden (Eds.), *Free and Unfree Labour. The Debate Continues* (Bern: Peter Lang, 1997), pp. 57-75.
- Campbell, W.P., *Brick. A World History* (London: Thames and Hudson, 2003).
- Candland, Christopher, and Rudra Sil (Eds.), *The Politics of Labor in a Global Age. Continuity and Change in Late-industrializing and Post-socialist economies* (Oxford: OUP, 2001).
- Caracausi, Andrea, "The Just Wage in Early Modern Italy: A Refelction on Zacchia's De Salrio seu Operariorum Mercede", in: Karin Hofmeester and Christine Moll-Mutata (Eds.), *The Joy and Pain of Work: Global Attitudes and Valuations, 1500-1650 (International Review of Social History 56 (Special Issue 19, 2011), pp. 107-124.*
- Chang, Kwang-Chih, "China on the eve of the historical period", in: Michael Loewe and Edward L. Shaughnessy (Eds.), *Cambridge History of Ancient China* (Cambridge: CUP, 1999), pp. 37-73.
- Chang, Leslie T., *Fabrieksmeisjes. Indringend portret van twee jonge vrouwen in het modern China* (Amsterdam: Artemis, 2009).
- Chatelain, Abel, *Les migrants temporaires en France de 1800 à 1914* (Lille: PUL, 1976).
- Chatterjee, Indrani, and Richard M. Eaton (Eds.), *Slavery and South Asian History* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2006).
- Chayanov, A.V., *On the theory of peasant economy*, edited by Daniel Thorner, Basile Kerblay, and R.E.F. Smith (Homewood, Illinois: The American Economic Association, 1966).
- Cross, Gary S. (Ed.), *Worktime and Industrialization. An International History* (Philadelphia, 1989).
- Idem, *A Quest for Time. The Reduction of Work in Britain and France, 1840-1940* (Berkeley, 1989).
- Dalton, George (Ed.), *Primitive, Archaic and Modern Economies. Essays of Karl Polanyi* (Boston: Beacon Press, 1971).
- Dandamaev, Muhammad A., *Slavery in Babylonia. From Nabopolassar to Alexander the Great (626-331 BC)* (DeKalb, Illinois: Northern Illinois University Press, 2009).
- Dauids, C.A., *Wat lijdt den zeeman al verdriet. Het Nederlandse zeemannslied in de zeiltijd (1600-1900)* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1980).
- Dennison, Tracy, *The Institutional Framework of Russian Serfdom* (Cambridge: CUP, 2011).
- Derrett, J. Duncan M., "The right to earn in ancient India. A conflict between expediency and authority.", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1 (1957), part 1, pp. 66-97.
- Duplessis, Robert S., *Transitions to Capitalism in Early Modern Europe* (Cambridge: CUP, 1997).
- Eaton, Richard M., "The Rise and Fall of Military Slavery in the Deccan, 1450-1650", in: Indrani Chatterjee and Richard M. Eaton (Eds.), *Slavery and South Asian History* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2006), pp. 115-135.

- Ebeling, Dietrich, und Wolfgang Mager, *Protoindustrie in der Region, Europäische Gewerbelandschaften vom 16. bis zum 19. Jahrhundert* (Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, 1997).
- Eckert, Andreas, "Abolitionist Rhetorics, Colonial Conquest, and the Slow Death of Slavery in Germany's African Empire", in: Marcel van der Linden (Ed.), *Humanitarian Interventions and Changing Labor Relations. The Long-Term Consequences of the Abolition of the Slave Trade* (Leiden & Boston: Brill, 2011), pp. 351-368.
- Ehmer, Joseph, and Catharina Lis (Eds.), *The Idea of Work in Europe from Antiquity to Modern Times* (Farnham: Ashgate, 2009).
- Eltis, David, "Was abolition of the American and British slave trade significant in the broader Atlantic context?", in: Marcel van der Linden (Ed.), *Humanitarian Interventions and Changing Labor Relations. The Long-Term Consequences of the Abolition of the Slave Trade* (Leiden & Boston: Brill, 2011), pp. 117-139.
- Engerman, Stanley L. (Ed.), *Terms of Labor. Slavery, Serfdom and Free Labor* (Stanford, California: Stanford University Press, 1999).
- Espada Lima, Henrique, "Freedom, Precariousness, and the Law: Freed Persons Contracting out their Labour in Nineteenth-Century Brazil", *International Review of Social History* 54 (2000), pp. 391-416.
- Faust, Anselm, "Arbeitsmarktpolitik im deutschen Kaiserreich. Arbeitsvermittlung, Arbeitsbeschaffung und Arbeitslosenunterstützung 1890-1918", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (Beiheft 79, 1986).
- Fernyhough, Timothy Derek, *Serfs, Slaves and Shifts. Modes of Production and Resistance in Pre-Revolutionary Ethiopia* (Addis Ababa: Shama, 2010).
- Fischer, Josef, "Freie und unfreie Arbeit in der mykenischen Textilproduktion", in: M. Erdem Kabadaye und Tobias Reischardt (Hrsg.), *Unfreie Arbeit. Ökonomische und kulturgeschichtliche Perspektiven* (Hildesheim: Olms, 2007), pp. 3-37.
- Fukuzawa, Hiroshi, *The Medieval Deccan. Peasants, Social Systems and States. Sixteenth to Eighteenth Centuries* (Delhi: Oxford University Press, 1991).
- Gabrielsen, Vincent, *Financing the Athenian Fleet. Public Taxation and Social Relations* (Baltimore: Johns Hopkins, 1994).
- Garlan, Yvon, *Les esclaves en Grèce ancienne* (Paris: Éditions de la Découverte, 1995).
- Glahn, Richard von, *Fountain of Fortune. Money and Monetary Policy in China, 1000-1700* (Berkeley: University of California Press, 1996).
- Idem, "Monies of Account and Monetary Transition in China, Twelfth to Fourteenth Centuries", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 53 (2010), pp. 463-505.
- Hagan, Jim, and Andrew Wells, "Brassed-Off: The Question of Labour Unfreedom Revisited", *International Review of Social History* 45 (2000), pp. 475-485.
- Haider, Najaf, "Structure and Movement of Wages in the Mughal Empire, 1500-1700", in: Jan Lucassen (Ed.), *Wages and Currency. Global Comparisons from Antiquity to the Twentieth Century* (Bern: Peter Lang, 2007), pp. 293-321.
- Harper, Kyle, *Slavery in the Late Roman World AD 275-425* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).
- Harris, W.V., *Rome's Imperial Economy. Twelve Essays* (Oxford: OUP, 2011).
- Heerma van Voss, Lex, *De doodsklok voor den goeden ouden tijd. De achturendag in de jaren twintig* (Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1994).
- Heerma van Vos, Lex, and Marcel van der Linden (Eds.), *Class and Other Identities. Gender, Religion and Ethnicity in the Writing of European Labour History* (New York and Oxford: Berghahn, 2002).
- Heuvel, Danielle van den, en Elise van Nederveen Meerkerk, "Huishoudens, werk en consumptieveranderingen in vroegmodern Holland", *Holland. Historisch Tijdschrift* 42 (2010), pp. 102-124.
- Hofmeester, Karin, and Christine Moll-Murata (Eds.), *The Joy and Pain of Work: Global Attitudes and Valuations, 1500-1650* (*International Review of Social History* 56 (Special Issue 19, 2011)).
- Hove, Birgit van den, *Work in ancient and medieval thought. Ancient philosophers, medieval monks and theologians and their concept of work, occupations and technology* (PhD dissertation Leiden University, 1996).
- Howell, Martha C., *Commerce before Capitalism in Europe, 1300-1600* (Cambridge: CUP, 2010).
- Hu, Aiqun, and Patrick Manning, "The global social insurance movement since the 1880s", *Journal of Global History* 5 (2010), pp. 125-148.

- Jursa, Michael, *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC. Economic Geography, Economic Mentalities, Agriculture, the Use of Money and the Problem of Economic Growth* (Münster: Ugarit Verlag, 2010).
- Kessler, Gijs, and Jan Lucassen, "Labour Relations, Efficiency and the Great Divergence. Comparing pre-industrial brick-making across Eurasia, 1500-2000", in: Maarten Prak and Jan Luiten van Zanden (Eds.), *Technology and Human Capital Formation in the East and West* (Leiden and Boston: Brill, 2012, forthcoming).
- Khazanov, Anatoly M., *Nomads and the Outside World* (Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1994).
- Klein, Martin, *Slavery and Colonial Rule in French West Africa* (Cambridge University Press, 1998).
- Kloosterboer, Willemina, *Onvrije arbeid na de afschaffing van de slavernij* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam, 1954).
- Knight, Roger, "Indenture, grand narratives and fragmented histories: the Dutch East Indies, c. 1880-1940", in: Marcel van der Linden (Ed.), *Humanitarian Interventions and Changing Labor Relations. The Long-Term Consequences of the Abolition of the Slave Trade* (Leiden: Brill, 2011), pp. 419-432.
- Kuran, T., *The long divergence. How Islamic law held back the Middle East* (Princeton: Princeton University Press, 2011).
- Kuromiya, Hiroaki, "Workers' Artels and Soviet Production Relations", in: Sheila Fitzpatrick et al. (Eds.), *Russia in the Era of NEP. Explorations in Soviet Society and Culture* (Bloomington and Indianapolis, 1991), pp. 72-88.
- Lafargue, Paul, *Le droit à la paresse. Présentation nouvelle de Maurice Dommanget* (Paris: François Maspero, 1969).
- Leick, Gwendolyn, *Mesopotamia. The Invention of the City* (London: Penguin, 2002).
- Linden, Marcel van der, *Het westers marxisme en de Sovjetunie. Hoofddlijnen van structurele maatschappijkritiek (1917-1985)* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam, 1989).
- Idem, "The Origins, Spread and Normalization of Free Labour", in: Tom Brass and Marcel van der Linden (Eds.), *Free and Unfree Labour. The Debate Continues* (Bern: Peter Lang, 1997), pp. 501-523.
- Idem, *Workers of the World. Essays toward a Global labor History* (Leiden and Boston: Brill, 2008).
- Idem (Ed.), *Humanitarian Interventions and Changing Labor Relations. The Long-Term Consequences of the Abolition of the Slave Trade* (Leiden & Boston: Brill, 2011A).
- Idem, "Studying Attitudes to Work Worldwide, 1500-1650: Concepts, Sources, and Problems of Interpretation", *International Review of Social History* 56 (2011B), Special Issue, pp. 25-43.
- Lis, Catharina, "Perceptions of Work in Classical Antiquity: A Polyphonic Heritage", in: Joseph Ehmer and Catharina Lis (Eds.), *The Idea of Work in Europe from Antiquity to Modern Times* (Farnham: Ashgate, 2009), pp. 33-68.
- Lourens, Piet, and Jan Lucassen, *Lipsker op de Groninger tichelwerken. Een geschiedenis van de Groningse steenindustrie met bijzondere nadruk op de Lipper trekarbeiders 1700-1900* (Groningen: Forsten, 1987).
- Idem, "Marx als Historiker der niederländischen Republik", in: Marcel van der Linden (Hrsg.), *Die Rezeption der Marx'schen Theorie in den Niederlanden* (Trier: Schriften aus dem Karl-Marx-Haus, 1992), pp. 430-454.
- Idem, *Arbeitswanderung und berufliche Spezialisierung. Die lippischen Ziegler im 18. und 19. Jahrhundert* (Osnabrück: Rasch, 1999).
- Idem, "Karrieren lippischer Ziegler. Das Beispiel Delfzijl 1855", *Lippische Mitteilungen aus Geschichte und Landeskunde* 76 (2007), pp. 63-80).
- Idem, "Labour mediation among seasonal workers, in particular the Lippe brick makers 1650-1900", in: Sigrid Wadauer, Thomas Buchner und Alexander Mejschke (Eds.), *History of Labour Intermediation. Institutions and Individual Ways of Finding Employment (19th and 20th Centuries)* (Leiden: Brill, 2012, forthcoming); ook op <http://www.iisg.nl/migration/ziegler/documents/lourens-lucassen.pdf>.
- Lucassen, Jan, *Naar de Kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900* (Gouda, 1984).
- Idem, "Labour and early modern economic development", in: Karel Davids and Jan Lucassen (Eds.), *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective* (Cambridge: CUP, 1995), pp. 367-409.

- Idem, *In Search of Work* (Amsterdam: International Institute of Social History, Research paper 39, 2000).
- Idem, "Coin Production, Coin Circulation, and the Payment of Wages in Europe and China 1200-1900", in: Christine Moll-Murata, Song Jianze and Hans Ulrich Volgel (Eds.), *Chinese Handicraft Regulations of the Qing Dynasty* (München: Iudicium, 2005), pp. 423-446.
- Idem (Ed.), *Global Labour History. A State of the Art* (Bern: Peter Lang 2006).
- Idem (Ed.), *Wages and Currency. Global Comparisons from Antiquity to the Twentieth Century* (Bern: Peter Lang, 2007).
- Idem, "The Brickmakers' Strike on the Ganges Canal 1848-1849", in: Rana Behal and Marcel van der Linden (Eds.), *India's Labouring Poor. Historical Studies, c. 1600-c. 2000* (Delhi: Fountain Books, 2007), pp. 47-83.
- Idem, "Working at the Ichapur Gunpowder Factory in the 1790s", *Indian Historical Review* 39 (1) (2012), pp. 45-82 (Part 1), and *Ibidem* 39 (2) (2012), forthcoming.
- Idem, "Deep monetization, commercialization, and proletarianization: possible links, India 1200-1900", *Paper for the IX International Conference on labour History of the Association of Indian Labour Historians* (Noida: V.V. Giri National Labour Institute, March 22-24th 2012).
- Lucassen, Jan, and Leo Lucassen, "The mobility transition revisited. What the case of Europe can offer to global history", *Journal of Global History* 4 (2009), pp. 347-377.
- Idem, "From mobility transition to comparative global history", *Journal of Global History* 6 (2011), pp. 299-307.
- Lucassen, Jan, Tine de de Moor, and Jan Luiten van Zanden (Eds.), *The Return of the Guilds, International Review of Social History* 53 (Supplement, 2008).
- Lucassen, Jan, and Richard W. Unger, "Shipping, productivity and economic growth", in: Richard W. Unger (Ed.), *Shipping and Economic Growth 1350-1850* (Leiden and Boston: Brill, 2011), pp. 3-44.
- Lucassen, Leo, en Jan Lucassen, *Winnars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam: Bert Bakker, 2011).
- Malevitsj, Kazimir, *Luiheid als levensdoel. Uit het Russisch vertaald door Ineke Mertens* ('s-Hertogenbosch: Voltaire, 2006).
- Manning, Patrick, "Un Document sur la fin de l'esclavage au Dahomey." *Notes africaines*, No. 147 (1975), pp. 88-92.
- Mathews, Roger, *The Archeology of Mesopotamia. Theory and approaches* (London and New York: Routledge, 2003).
- McKee, Sally, "The Implications of Slave Women's Sexual Service in Late Medieval Italy", in: M. Erdem Kabadaye und Tobias Reischardt (Hrsg.), *Unfreie Arbeit. Ökonomische und kulturgeschichtliche Perspektiven* (Hildesheim: Olms, 2007), pp. 101-114.
- Migeotte, Léopold, *The Economy of the Greek Cities. From the Archaic Period to the Early Roman Empire* (Berkeley: University of California Press, 2009).
- Mithen, Steven, *After the Ice. A Global Human History, 20,000-5000 BC* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2003).
- Moll-Murata, Christine, *State and Crafts in the Qing Dynasty (1644-1911)* (Habilitationsschrift Tübingen, April 2008).
- Idem, "China, Taiwan, Japan 1500-2000." (paper for the May 2012 conference of the *IISH Collaboratory Global labour Relations 1500-2000*).
- Idem, Christine, "Work Ethics and Work Valuations in a period of Commercialization: Ming China, 1500-1644", *International Review of Social History* 56 (2011), Special Issue, pp. 165-195.
- Moor, Tine de, en Jan Luiten van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa* (Amsterdam: Boom, 2006).
- Neale, Walter C., "Reciprocity and Redistribution in the Indian Village: Sequel to Some Notable Discussions", in: Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg, and Harry W. Pearson, *Trade and Market in the Early Empires. Economies in History and Theory* (Glencoe Ill: The Free Press, 1957), pp. 218-236.
- Idem, "The Market in Theory and History", in: *Ibidem*, pp. 357-372.
- Nederveen Meerkerk, Elise van, "Couples cooperating? Dutch textile workers, family labour and the 'industrious revolution', c. 1600-1800", *Continuity and Change* 23 (2008), pp. 237-266.
- Ogilvie, Sheilagh C., and Markus Cerman (Eds.), *European proto-industrialization* (Cambridge CUP, 1996).

- Parthasarathi, Prasannan, *Why Europe Grew Rich and Asia Did Not. Global Economic Divergence, 1600-1850* (Cambridge: CUP, 2011).
- Peet, J.M., L.J. Altena en C.H. Wiedijk (Red.), *Honderd jaar sociaal. Teksten uit honderd jaar sociale beweging en sociaal denken in Nederland 1891-1991* (Den Haag: Sdu, 1998).
- Phillips, William D. Jr., "The Old World background of slavery in the Americas", in: Barbara L. Solow (Ed.), *Slavery and the Atlantic System* (Cambridge: CUP, 1991), pp. 43-61.
- Polanyi, Karl, *The Great Transformation* (New York and Toronto: Farrar & Rinehart, 1944).
- Polanyi, Karl, Conrad M. Arensberg, and Harry W. Pearson, *Trade and Market in the Early Empires. Economies in History and Theory* (Glencoe Ill: The Free Press, 1957).
- Portegijs, W., *Verdeelde tijd. Waarom vrouwen in deeltijd werken* (Den Haag: SCP, 2008).
- Prak, Maarten, Catharina Lis, Jan Lucassen, and Hugo Soly (Eds.), *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power, and Representation* (Aldershot: Ashgate, 2006).
- Ramaswami, Shankar, "Masculinity, Respect, and the Tragic. Themes of Proletarian Humor in Contemporary Industrial Delhi", in: Rana Behal and Marcel van der Linden (Eds.), *India's Labouring Poor. Historical Studies, c. 1600-c. 2000* (Delhi: Fountain Books, 2007), pp. 203-227.
- Reden, Sitta von, *Money in Classical Antiquity* (Cambridge: CUP, 2010).
- Rosenstein, Nathan, "War, State Formation, and the Evolution of Military Institutions in Ancient China and Rome", in: Walter Scheidel (Ed.), *Rome and China. Comparative Perspectives on Ancient World Empires* (Oxford: OUP, 2009), pp. 24-51.
- Rotman, Youval, *Byzantine Slavery and the Mediterranean World* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2009).
- Scheidel, Walter, "The Monetary Systems of the Han and Roman Empires", in: Idem (Ed.), *Rome and China. Comparative Perspectives on Ancient World Empires* (Oxford: OUP, 2009), pp. 137-207.
- Idem, "Real Wages in Early Economies: Evidence for Living Standards from 1800 BCE to 1300 CE", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 53 (2010), pp. 425-462.
- Schloss, David, *Methods of Industrial Remuneration*. Third edition, revised and enlarged (London: Williams & Norgate, 1898).
- Idem, *Les modes de remuneration du travail*. Traduit sur la 3e edition, précédé d'une introduction, et augmenté de notes et d'appendices par Charles Rist (Paris: Giard & Brière, 1902).
- Spek, R. J. van der, "Cuneiform documents on the Parthian history: the Rahimesu archive. Materials for the study of the standard of living", in: Josef Wiesehöfer (Hg.), *Das Partherreich und seine Zeugnisse* (Stuttgart: Steiner, 1998), pp. 205-258.
- Idem, "Palace, temple and market in Seleucid Babylonia", in: V. Chankovskii et F. Duyrat (Eds.), *Le roi et l'économie. Autonomies locales et structures royales dans l'économie de l'empire séleucide. Topoi, Orient-Occident*, Suppl. 6 (2004), pp. 303-332.
- Idem, "Feeding Hellenistic Seleucia on the Tigris and Babylon", in: Richard Alston and Otto M. van Nijf (Eds.), *Feeding the Ancient Greek City* (Leuven: Peeters, 2008), pp. 33-45.
- Stanziani, Alessandro, "Serfs, slaves, or wage earners? The legal status of labour in Russia from a comparative perspective, from the sixteenth to the nineteenth century", *Journal of Global History* 3 (2008), pp. 183-202.
- Idem, "The Legal Status of Labour from the Seventeenth to the Nineteenth Century. Russia in a Comparative European Perspective", *International Review of Social History* 54 (2009), pp. 359-389.
- Steinfeld, Robert J., *The Invention of Free labor. The Employment Relation in English and American Law and Culture, 1350-1870* (Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press, 1991).
- Stipriaan, Alex van, *Surinaams Contrast. Roofbouw en Overleven in een Caraïbische Plantage Economie 1750-1863* (diss. Vrije Universiteit Amsterdam, 1991).
- Tack, Johannes, *Die Hollandsgänger in Hannover und Oldenburg. Ein Beitrag zur Geschichte der Arbeiter-Wanderung* (Leipzig: Jäh & Schuncke, 1902).
- Tanabe, Akio, "The System of Entitlements in Eighteenth-Century Khurda, Orissa: Reconsidering 'Caste' and 'Community' in Late Pre-colonial India", *South Asia: Journal of South Asian Studies*, n.s. 28, no. 3 (2005), pp. 345-385.
- Temin, Peter, "The Labor Market of the Early Roman Empire", *Journal of Interdisciplinary History* 34, no. 4 (2004), pp. 513-538.
- Thapar, Romila, *The Penguin History of Early India. From the Origins to AD 1300* (London: Penguin, 2000).

- Thomas, Keith (Ed.), *The Oxford book of work* (Oxford: OUP, 1999).
- Thomson, George, *The First philosophers. Studies in Ancient Greek Society* (London: Lawrence and Wishart, 1972).
- Tilly, Chris, and Charles Tilly, *Work under Capitalism* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1998).
- Turner, Mary (Ed.), *From Chattel Slaves to Wage Slaves. The Dynamics of Labor Bargaining in the Americas* (London: James Curry 1995).
- Udovitch, Abraham L., "Labor Partnerships in Early Islamic Law", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 10 (1961), pp. 64-80.
- Velden, Sjaak van der, Heiner Dribbusch, Dave Lyddon, and Kurt Vandaele (Eds.), *Strikes around the world, 1868-2005. Case-studies of 15 countries* (Amsterdam: Akasant, 2007).
- Verboven, Koenraad, "Currency, billion and accounts. Monetary modes in the Roman world", *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 140 (2009), pp. 91-124.
- Vink, Markus, "'The World's Oldest Trade': Dutch Slavery and Slave Trade in the Indian Ocean in the Seventeenth Century", *Journal of World History* 14 (2003), pp. 131-177.
- Vries, Jan de, "The Industrial Revolution and the Industrious Revolution", *The Journal of Economic History* 54 (1989), pp. 249-270.
- Idem, *The industrious revolution. Consumer behavior and the household economy, 1650 to the present* (Cambridge: CUP, 2008).
- Wagner-Hasel, Beate, "Egoistic Exchange and Altruistic Gift", in: Gadi Algazi, Valentin Groebner and Bernhard Jussen (Eds.), *Negotiating the Gift. Pre-Modern Figurations of Exchange* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003), pp. 141-171.
- Wallerstein, Immanuel, *The Modern World System, I-III* (New York and London: Academic Press, 1974-1989).
- Wang, Helen, "Official Salaries and Local Wages at Juyan, North-West China, First Century BCE to First Century CE", in: Jan Lucassen, *Wages and Currency. Global Comparisons from Antiquity to the Twentieth Century* (Bern: Peter Lang, 2007), pp. 59-76.
- Weber, Max, "Agrarverhältnisse im Altertum", in: *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (Jena: Gustav Fischer, 1909, 3de druk), pp. 52-188.
- Idem, *Wirtschaft und Gesellschaft* (Fünfte, revidierte Auflage, besorgt von Johannes Winckelman; Tübingen: Mohr, 1976).
- Whittle, Alasdair, and Vicki Cummings (Eds.), *Going Over. The Mesolithic-Neolithic Transition in North-West Europe* (Oxford: OUP, 2007).
- Wicks, Robert S., *Money, Markets, and Trade in Early Southeast Asia. The Development of Indigenous Monetary Systems to AD 1400* (Ithaca, New York: Cornell University, 1992).
- Wright, Rita P., *The Ancient Indus. Urbanism, Economy, and Society* (Cambridge: CUP, 2010).
- Wylie, Alex., *Labour, Leisure and Luxury. A contribution to present practical political economy* (London: Longmans, Green and Co., 1884).
- Zeuske, Michael, "Historiography and Research Problems of Slavery and the Slave Trade in a Global-Historical Perspective", *International Review of Social History* 57 (2012), pp. 87-111.
- Zilfi, Madeline C., *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire. The Design of Difference* (Cambridge: CUP, 2010).
- Zimmermann, Susan, "The long-term trajectory of anti-slavery in international politics: from the expansion of the European international system to unequal international development", in: Marcel van der Linden (Ed.), *Humanitarian Interventions and Changing Labor Relations. The Long-Term Consequences of the Abolition of the Slave Trade* (Leiden & Boston: Brill, 2011), pp. 435-497.
- Zurndorfer, Harriet T., "Prostitutes and Courtesans in the Confucian Moral Universe of Late Ming China (1550-1644)", in: Karin Hofmeester and Christine Moll-Mutata (Eds.), *The Joy and Pain of Work: Global Attitudes and Valuations, 1500-1650* (*International Review of Social History* 56 (Special Issue 19, 2011), pp. 197-216).